

boeken

(Transcriptie, vertaling en bewerking: Jaak Perquy)

Een schip met acht zeilen

Belgische politici publiceren in de regel geen memoires en hun politieke boeken zijn veelal ongekruid en zoutloze pamfletten. Hun middelmatigheid en hun onvermogen om het niveau van het dagelijkse politieke handwerk te overstijgen zijn frappant. Maar toevallig of niet, het is nu de socialistische politica Marijke Van Hemeldonck die na het verlaten van het Europees Parlement deze regel van de grauwe middelmatigheid heeft overtreden door in het 25 korte hoofdstukken tellende boek 'Een schip met acht zeilen' nu afgerekend met de hypocrisie en de windbuilerigheid in het politieke milieu. Daarbij schuwt zij niet de ongezoeten kritiek op haar politieke 'ex-vrienden' in de (B)SP. Dit laatste niet uit amechtige afbrekerigheid, want Marijke Van Hemeldonck is vooral trots op de waarden die ze verdedigt. In de eerste plaats is dat haar intellectueel en politiek cosmopolitisme dat gebaseerd is op een brede Europese en socialistische cultuur. In de tweede plaats is zij een fervente feministe die de onverhulde vrouwonvriendelijke sfeer in de Belgische politiek aanklaagt. Een alleenstaande moeder met twee kinderen die ze was, had het dan ook moeilijk om door te breken in de politiek.

Van Hemeldonck ontmaskert in staccato-stijl trefzeker haar talrijke tegenstanders. Haar vrienden en viendinnen identificeert ze in de naamloze massa van vertrapte vrouwen en machtelozen. Haar vijanden zijn de macho's in eigen socialistische beweging en daarbuiten. Tot daar een nogal stereotiepe politieke stellingname

van een verdedigster van de vernederden en de vertrapten, van de verworpenen der aarde in een jurk. Bij Van Hemeldonck hoeft men dus geen theoretische uiteenzettingen over feminisme en socialisme te verwachten, wel een politiek discours gebaseerd op eigen ervaring en waarneming.

Van Hemeldonck is een socialistische en feministische militante, die naast de machtsfuncties greep. Dat laat ze ook merken. Ze was blijkbaar te intellectueel om zich in haar sas te voelen binnen de cliëntelistische cultuur van de (B)SP. Ze was te burgerlijk (haar afkomst gaf haar de air van een bekakte tante) om wortel te kunnen schieten in het beleidscircus van de vakbeweging of binnen de lokale machtsstructuren van de Antwerpse (B)SP. Ze was te cosmopolitisch om zich in de door haar gewraakte 'nationale zandbak' een speelhoek uit te kunnen bouwen. Ze werd daarom maar een 'rat' die in de ministeriële kabinetten van de socialistische excellenties een precaire broodwinning zocht en daarbij on zij, dankzij haar talenkennis (ze is germaniste en perfect tweetalig Frans-Nederlands), ook in het internationale adviescircus meedraaien op het hoogste niveau. Kortom ze werd een 'beleidsvrouw' achter de schermen die veelal de onmisbare steunpilaar van mannelijke politici werd (Ernest Glinne en Willy Calewaert). Door een toeval, en dit mede onder druk van de feministische golf van de jaren zeventig, geraakte ze (als eerste opvolger van Marcel Colla) in het Europese Parlement. Met moeite kon ze daarna twee keer worden herkozen. Want veel vrienden en toeverlaten had ze niet in de SP om haar zetel

veilig te stellen. Inmiddels werd ze door haar parlementaire collega's op handen gedragen en beloond met belangrijke missies naar het buitenland.

Marijke Van Hemeldonck had vele vijanden. Haar boek gaat vooral over die vijanden die het binnenzeilen van het brechtiaanse schip met acht zeilen en twintig kanonnen hebben belet. Echte en ook imaginaire vijanden passeren de revue, veelal in rake typering. Vele door haar beschreven toestanden zijn echter dan echt. Maar van de andere kant schiet haar kritiek af en toe door, zeker als anticlericale levenselexir het vele wijwater moet afvoeren. Katholieke vrouwen in de christelijke arbeidersbeweging zijn echter welkom in haar wereldbeeld, want stille heldinnen (want verdrukten). Doch van de katholieke Doorbraak-klanten in de SP kan ze kotsen. Vooral de machtsmensen als Van Miert en Vandenbroucke moeten het ontgelden.

Omdat Van Hemeldonck een intelligente persoon is die met verve en talent haar visie op de Belgische politiek verwoordt, is dit boek een aanrader voor iedereen. Men kijkt als door een sleutelgat in de slaapkamer van de Belgische politiek. Fraai is dat niet, maar wel intrigerend en prikkelend. Politiek voyeurisme is nu eenmaal ook voyeurisme. Maar dit boek is ook een intelligente schets van het politieke handwerk, zoals zich dat voor onze ogen ontrolt. Dus kunnen de politieke en andere wetenschappers er ook wat aan hebben. Daarbij stipt Van Hemeldonck goed aan wat er de laatste jaren in de SP veranderde. De partij moderniseerde door te centraliseren. De macht verschoof naar de partijtop en vooral naar het apparaat. Daar ontmoet men nu de beroepstechnocraten van de partij, betaald uit de subsidiepot aan de parlementaire fracties. Daar stroomden jonge universitaire toe om carrière te maken in de ministeriële kabinetten en de studiediensten. De vermediatisering van de politiek deed de rest. Waar kwamen ze ook weer vandaan, al die Mangé's, de Delanghes, de Vandenbrouckes, de Van Mierts en andere Wallyns? Velen zullen naar dit boek grijpen om zich te verkneukelen bij het lezen van de polemische

stukken over de bekende socialistische politici. Van Miert is immers een intellectuele sul, die zakte voor het ambtenarenexamen voor de Europese Gemeenschap. Hij werd intussen wél Europees Commissaris. Hij probeerde het ooit bij de CVP, daarna bij de liberalen, om daarna via het Europese kabinet van Simonet naar de partijtop door te stoten (als warmhouder van de voorzitterstoel voor Claes!). Maar het eigenlijke werk werd door de brutale en primitieve Carla Galle, zijn 'levensgezellin', gedaan. Zij was het die het partijsecretariaat bezet hield en de BRT terroriseerde om de zalvend pratende Karel voortdurend in beeld te brengen met zijn anti-rakettenstandpunt. Zo werd Van Miert een populaire, want softe, partijleider en stemmentrekker voor de SP. Zo gleed de SP ook weg van het laatste restje socialistische doctrine.

Van Hemeldonck is een linkse en militante socialiste. Ze beweert door het marxisme besmet te zijn. Maar in dit boek merkt men er weinig van, omdat het geen doctrinaire inhoud heeft. Als men Van Hemeldonck ergens moet plaatsen, dan is het wel in de rebellenclubjes van de weekbladen *La Gauche* en *Links* waaraan ze actief deelnam. Maar in de grond moeten we haar ook bij die merkwaardige intellectuele stroming in de oude, vooral Brusselse, BSP van linkse socialisten en vrijmetselaars plaatsen. Sociologisch hoort ze bij figuren als Piet Vermeylen, Henri Rolin, Camille Huysmans, Marc-Antoine Pierson, Fernand Brunfaut, en vele anderen die breder dachten dan de modale biefstukkensocialisten van de volkshuizen. Het is juist daarom dat ze zich ook zo gruwelijk ergert aan het grofgebekte polderbizon-socialisme van Louis Major, Jos Van Eynde, Antoine Spinoy en uiteraard ook de laatste afstammeling van dit ras, Louis Tobback. Van Hemeldonck droomt van een intellectueel en tot discussie bereid socialisme dat in België echter nooit aan de bak kwam. Met haar linkse companen was ze veroordeeld tot een machteloze oppositie in de grote partij van de arbeidersklasse zonder daarbij de kans te krijgen om die arbeidersklasse naar het socialisme te voeren. Het schip met acht zeilen zou de haven nooit binnenvaren. Dit te moeten

constateren heeft haar verbitterd en aangespoord om met dit boek haar gram te halen.

André Mommen

Marijke Van Hemeldonck, Een Schip met acht zeilen. De onttruchtering van een gedreven socialiste en feministe, Groot-Bijgaarden: Scoop, 1995, 193 p.

Agusta

Over de Agusta-affaire en de SP zijn inmiddels al enkele journalistieke 'instant-produkten' van verschillende waarde verschenen. Mocht Willy Claes door het Hof van Cassatie worden veroordeeld, dan zullen er ook boeken met wetenschappelijke pretenties verschijnen. Dat laatste hopen we maar, want vooral de Belgische politieke wetenschappers zijn niet altijd alert als ze politiek geladen onderwerpen moeten onderzoeken. Vandaar dat de journalisten hier niet alleen het terrein moeten ontminnen, maar ook het debat aanzwengelen. Of ze dat altijd deskundig en onpartijdig doen, is maar de vraag.

Het boek geschreven door Ann Bats van 'Het Laatste Nieuws' onder de nogal suggestieve titel *Willy-Gate* laat het ergste vermoeden. Bats die als politiek verslaggeefster van de liberale krant vooral Agusta volgde en daarbij als eerste Willy Claes 'ongevraagd' in de affaire betrok, doet niet meer dan het op een rijtje zetten van de belangrijkste feiten. Feiten? De berichtgeving in 'Het Laatste Nieuws' was voordien niet altijd ontdaan van slordigheden in de bewijsvoering. Ook was de krant nogal blind met betrekking tot de structurele context van het gegeven dat smeergeld betaald werd bij alle wapenaankopen. Bij Bats wordt niet aan dit gegeven geraakt. Dat PVV'er Freddy Vreven indertijd verdacht werd van het aannemen van steekpenningen voor de aankoop van obussen, lezen we dan ook niet. Bats beperkt de affaire vooral tot de SP en de val van Willy Claes. Het enige onbekende feit dat Bats in dit boek aanroert is het verhaal dat Frank Vandenbroucke na zijn ontslag als minister van Buitenlandse Zaken een brief zou hebben

geschreven aan nogal wat prominenten om bij interviews of openbare uitspraken hem in positieve zin te vermelden. Vandenbroucke ontkende meteen. Daarna bleek dat Bats die brief niet kon voorleggen. Een onbenullig slordigheidje van een opgewonden verslaggeefster? Of een poging om de 'minst schuldige' in de hele steekpenningen-affaire, i.c. Vandenbroucke, te treffen? Allicht. Maar dan hebben we hier te maken met onfrisse partijpolitieke journalistiek.

Bij Bats treffen we de thesis aan dat Dehaene, toen hij hoorde van de affaire met het smeergeld van Agusta, meteen tot vervroegde verkiezingen besloot. Bats beroept zich op de mening van de Wetstraat-journalisten. De stelling van Bats dat er na de verkiezingen wat gesjoemeld is om een Rooms-Rode coalitie mogelijk te maken, wordt door niemand meer in vraag gesteld. Tobback moest daarom snel buiten vervolging worden gesteld. Dat gebeurde dan ook. Maar Vandenbroucke kon niet meer ontsnappen, omdat hij ettelijke miljoenen in de bankkluis van de CODEP niet had opgegeven in het financiële verslag van de SP. Schriftvervalsing dus.

En Claes dan? Hij werd door de Kamer naar het Hof van Cassatie doorverwezen. Het gevolg was dat Claes, na zich tot het uiterste te hebben verdedigd, ontslag moest nemen uit zijn functie van secretaris-generaal van de NATO. Of hij veroordeeld zal worden, is nog maar zeer de vraag. De politieke klasse was immers blij dat er in de ogen van de publieke opinie een slachtoffer viel en dat daardoor de aandacht voor Agusta kon wegdeemsteren.

Inmiddels bestaat het vermoeden dat Claes door de SP-top, i.c. Tobback, bewust geofferd werd om de SP te redden. Merkwaardig is immers dat Tobback, die eigenlijk sinds het terugtreden van Karel van Miert als partijvoorzitter in 1988, gold als de 'sterke man' van de SP, zich relatief gemakkelijk uit de brand kon redden. Het antwoord op dit mysterie wordt ons geleverd door Knack-journalist Rik Van Cauwelaert. Deze laatste stelt dat de zittende SP-top alles in het werk heeft gesteld om na de dijkdoorbraak in de media de schade te beperken.

Ook zou er tussen Tobback en de in Luik opgesloten penningmeester Etienne Mangé voortdurend contact zijn geweest via Mangé's advocaten. Tobback heeft steeds zijn 'goede vriend' Mangé de hand boven het hoofd gehouden. De reden voor deze mildheid zou zijn dat Mangé iets belangrijks te verzwijgen had, nl. de finale bestemming van *alle* Agusta-miljoenen (en we zwijgen over de miljoenen betaald door Dassault). Die miljoenen deelde Mangé vooral uit in de federaties van de SP. Dus niet alle geld ging naar het 'gat' van De Morgen. Er zou dus sprake zijn geweest van 'illegale' partijfinanciering op ongekennde schaal, iets waarbij alle SP-prominenten uit de federaties bij betrokken zouden zijn geweest. De zwarte kas van Mangé strooide ook met geld in de Leuvense federatie van Tobback. Dat er geen 'opstand van de federaties' van de grond kwam, komt doordat iedereen in de SP boter op zijn hoofd heeft. De SP mag blij zijn met het feit dat Claes ten slotte de zwarte piet in de handen kreeg gestopt en dat de verkiezingen niet werden verloren. Daarmee lijkt de affaire eigenlijk afgesloten. Inmiddels heeft Tobback 'carte blanche' gekregen om de stal zogenaamd uit te mesten. Dat mag men met een korrel zout nemen. Zo zal Tobback zwaar moeten schoffelen om zijn 'vernieuwers' op te dringen. Tegen die vernieuwers van de 'Leuvense stoof' bestaan immers nogal wat vrijzinnige weerstanden.

Het boek dat Van Cauwelaert over Agusta schreef, leest als een trein. Het brengt de hoofdrolspelers in de smeergeld-affaire genuanceerd in beeld en vertelt ons ook hoe smeergelden worden aangenomen. Maar ook hier staan we weer voor het grote raadsel op welk moment precies het besluit van betaling viel in ruil voor welke beslissing. Was Mangé een passieve fondsenwerver - een 'idealist' in smeergeld - of was deze fondsenman een actieve afperser van bedrijven? Wat was zijn rol in de internationale van het smeergeld? Waarom werden zowel Karel Van Miert als Carla Galle aanvankelijk zwaar in de zaak betrokken, terwijl niemand nu nog over deze mogelijke verbanden rept? Om alle mysteries op te lossen, zal er nog

heel wat speurzinnigheid nodig zijn. We wachten op een vervolg op dit boeiende boek.

André Mommen

Ann Bats, *Willy-Gate*, Antwerpen: Dedalus, 1995, 144 blz.

Rik Van Cauwelaert, *De Agusta-crash. Het jaar nul in de Wetstraat, Groot-Bijgaarden*: Globe.

De blinde vlek van Eric Hobsbawm

Bij vakhistorici hoeft Eric Hobsbawm niet te worden voorgesteld. Maar zelfs bij het ruime 'lezende' publiek is de Britse historicus een klinkende naam. Als hoogleraar aan de London University en onderzoeker aan de New School for Social Research in New York was en is hij een zeldzaam productief historicus. De laatste jaren liet hij zich o.m. opmerken met één van de meeste geciteerde analyses over het fenomeen van het nationalisme: *Nations and nationalisme: Programme, Myth, Reality* (1990). Bekend is voorts vooral zijn magistrale trilogie over de Westerse samenleving in de 19de eeuw: *The Age of Revolution* (1962), *The Age of Capital* (1975) en *The Age of Empire* (1987). Hobsbawm is vooral een kenner van de 19de eeuw. Pas de laatste jaren legt hij zich toe op de twintigste eeuw. *Age of Extremes. The short twentieth Century 1914-1991* kan worden beschouwd als het orgelpunt van zijn trilogie over de contemporaine geschiedenis. De Eerste Wereldoorlog wordt algemeen aanvaard als de scheiding tussen de 'lange negentiende eeuw' en de 'korte twintigste eeuw'.

Men zou kunnen veronderstellen dat Hobsbawm pas nu, in de herfst van zijn leven (hij is nu bijna 80), toekomt aan de eeuw waarin hij zelf heeft geleefd, omdat hij al die tijd zijn handen vol had met de 19de eeuw. Er is nochtans meer aan de hand. In een gesprek met de *Financial Times* (8 oktober 1994) spreekt hij er vrijmoedig over: "Ik ben lange tijd bij de

negentiende eeuw gebleven, omdat het voor een marxist - en zeker voor een communist - ondenkbaar was iets te schrijven wat met de Sovjetunie te maken had zonder dingen te zeggen waarvan je wist dat ze niet waar waren”.

Het is genoegzaam bekend dat Hobsbawm lid was van de Britse Communistische Partij en dat bleef tot na de grote leegloop. Heel zijn leven heeft hij geschaatst tussen zijn opdracht als wetenschapper en zijn loyaliteit jegens de partij. Nu het Sovjetimperium geïmplodeerd is, lijkt de ban gebroken. Het is evident dat de critici vooral aandacht hebben voor de manier waarop Hobsbawm de rol van het communisme en de Sovjetunie beschrijft. Hij heeft op dit punt bikkelharde kritiek gekregen. De auteur werd ervan beschuldigd het communisme van de vuilnisbelt te willen redden door van de ‘communistiche werkelijkheid’ een karikatuur te maken die afwisselend ergernis en lachlust opwekt.

Men zou de schrijver onrecht aandoen door alleen dit aspect van een breed fresco te belichten. *Age of Extremes* is een veelzijdig boek dat zonder twijfel een klassiek werk kan worden genoemd. Zoals in zijn studies over de negentiende eeuw levert hij een prachtig voorbeeld van integrale geschiedschrijving waarbij op een creatieve en originele manier allerlei samenhangen worden getoond.

Toch wil ook ik in deze bespreking de aandacht richten op de rol van de Sovjetunie en meer bepaald op de meest gevoelig periode uit de Sovjetgeschiedenis, de periode waarin Jozef Stalin er de lakens uitdeelde. Dat is geen arbitraire keuze want de auteur zelf beschouwt de overwinning van Lenin en de manier waarop diens opvolger het leninisme continueerde als de meest essentiële gebeurtenis uit onze ‘eeuw van uitersten’.

De twintigste eeuw kan volgens Hobsbawm niet worden begrepen zonder de enkele tienduizenden ‘beroepsrevolutionairen’ van de internationale revolutionaire beweging die rotsvast geloofden in de door Moskou geleide wereldrevolutie. “Zonder hen was het onmogelijk

geweest dat nauwelijks dertig jaar na de Oktoberrevolutie een derde deel van het mensdom onder communistische regimes leefde. De ‘soldaten in dit meedogenloze, gedisciplineerde leger voor de emancipatie van de mensheid’ hebben dit gerealiseerd. Essentieel daarbij was ook dat het leninisme het monopolie veroverde van de ‘sociale revolutie’”. Dissidente stromingen faalden. Trotski en zijn beweging van de Vierde Internationale hadden niet de minste invloed. Ook de invloed van het anarchisme was beperkt en niet van blijvende betekenis.

Toch behoorde onder Stalin ‘de wereldrevolutie tot de retoriek van het verleden’. Revolutie was alleen toelaatbaar als ze de staatsbelangen van de Sovjetunie niet in gedrang brachten. Flarden van de oude droom van universele emancipatie en de opbouw van een betere niet-kapitalistische wereld bleven niettemin een factor van betekenis in het Kremlin. Uiteindelijk zou het geloof verregaand eroderen en dat zou volgens Hobsbawm wel eens de reden kunnen zijn dat finaal het hele communistische systeem verdampte zonder tegenstand.

Hobsbawm benadrukt het economische succes van Stalin. Terwijl de Westerse kapitalistische economie na de krach van 1929 dreigde ten onder te gaan in een crisis “begon in de Sovjetunie een grootscheepse, razendsnelle industrialisatie” t.g.v. de vijfjarenplannen. Die maakte veel meer indruk bij waarnemers van alle gezindten dan de “meedogenloosheid en de gewelddadigheid van Stalins collectivisatie en massale onderdrukking”. Hoe beschrijft Hobsbawm de collectivisering van de landbouw? Zeer vaag. Behalve dat de hele operatie een economische catastrofe was en dat de realisatie “brut” en “meedogenloos” verliep, iets waaraan ook de persoonlijkheid van Stalin debet was, komt de lezer niet veel te weten. Dat is merkwaardig. Het gaat hier tenslotte over één van de meest ingrijpende sociale revoluties ooit vertoond. De Russische boerenbevolking, in 1929 ca. 25 miljoen gezinnen, leefde nog in traditionele structuren. Dat moest op een paar jaar veranderen. De plattelandsbevolking moest worden “gesocialiseerd”. De privébedrijven

zouden worden afgeschafte ten voordele van collectieve boerderijen. Daarvoor moest de 'rijke' boerenklasse, de 'Koelakken', worden vernietigd. In feite betekende het de vernietiging van het traditionele sociale leven van tientallen miljoenen mensen. De menselijke kost van deze operatie is nog steeds niet volledig beschreven. Vele analyses zijn ideologisch gekleurd. Het onderzoek steunt nog vaak op extrapolaties van de archieven die al lange tijd bekend en openbaar waren (het zgn. Smolenskarchief door de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog in beslag genomen en zo in het Westen geraakt). Over de schaal van de ramp wordt nog volop gediscussieerd. Maar over twee zaken zijn alle ernstige onderzoekers het eens: 1. Op een paar jaar tijd stierven er minstens enkele miljoenen mensen, honderdduizenden door directe terreur, een veelvoud daarvan als gevolg van hongersnoden; 2. De hongersnoden waren *man-made disasters*. Ze werden soms bewust als wapen tegen de boerenbevolking gebruikt. Men zou toch mogen verwachten dat deze episode uit de twintigste eeuwse Russische geschiedenis iets meer aandacht krijgt. Hobsbawm laat een kans liggen om er een kritische lezing van te geven, bijv. door de hele operatie in een 'Westerse' politiek van modernisering te plaatsen en ze te vergelijken met de economische en sociale rampen die de Westerse mogendheden hebben aangericht door al te voortvarend de traditionele plattelandsstructuren te vernietigen van hun 'binnenlandse' (Ierland bijv.) of 'buitenlandse' (Afrika bijv.) kolonies. Over de 'Grote Zuiveringen' is Hobsbawm explicieter. Hij ziet ze als een direct gevolg van Stalins wil om elke oppositie te smoren. Daardoor werden "vier of vijf miljoen partijleden op politieke gronden gearresteerd, van wie er vier- of vijfhonderdduizend zonder vorm van proces werden terechtgesteld".

Het is een feit dat het op dit moment onmogelijk is (en zal het dat ooit zijn?) een onderscheid te maken tussen de slachtoffers van de dekoelakisatie, de hongersnoden en de politieke zuiveringen. Maar de laagste ernstige becijferingen spreken over 10 miljoen

slachtoffers. Hobsbawm spreekt zich niet uit, maar besluit dat "het aantal directe en indirecte slachtoffers eerder op een getal van acht dan van zeven cijfers moet worden gesteld". Hobsbawm kan dus zeker geen 'negationist' worden genoemd.

In de ogen van vele critici is hij evenwel een 'revisionist' omdat hij de misdaden van het Stalinregime verontschuldigt door te wijzen op de positieve zijde van de balans, met name de modernisering van de Sovjetunie. Ook het feit dat hij het Stalinregime niet totalitair noemt schiet velen in het verkeerde keelgat. Hobsbawm argumenteert dat Stalin er nooit in slaagde een 'gedachtencontrole' uit te oefenen (al wilde hij dat wel). De officiële leer van het marxisme-leninisme liet de meeste Sovjetburgers koud. Zijn argumentatie is op dit punt bijzonder dun.

Boeiender is zijn worsteling om de Stalinperiode als een ontsporing van het eigenlijke marxisme-leninisme voor te stellen. Die stelling wordt door vele Sovjetkeners in vraag gesteld. In een uitstekend overzicht van de verschillende interpretaties over de Stalinperiode concludeert de Britse historicus Chris Ward (*Stalins Russia*: Edward Arnold, 1993) dat er drie factoren zijn die Stalins machtsuitoefening verklaren. Ten eerste de aard van de bolsjewistische ideologie en de elite die ze droeg. Het was in de kern een intolerante ideologie die elke oppositie brandmerkte als een antirevolutionaire afwijking. Dat gold voor Lenin zo goed als voor Stalin, Trotski en alle andere voormannen die de oktoberrevolutie maakten. Een tweede element is de toestand waarin het jonge regime na 1917 terecht kwam: een verschrikkelijke burgeroorlog die een politieke cultuur van permanente strijd en waakzaamheid meebracht. Elke oppositie werd als bedreigend voor het regime beschouwd. In die periode werd ook het apparaat opgebouwd dat Stalin zijn macht verleende en Stalin kon een centrale positie innemen omdat hij het vertrouwen genoot van zijns gelijken in de partij. De bolsjewistische mentaliteit, de politieke praxis na de revolutie en het machtsapparaat zijn drie elementen die Stalin naar voren doen treden als de absolute heerser van een systeem dat zijn

naam draagt. Hobsbawms suggestie van een Stalinistische *Sonderweg* houdt geen stand.

Bruno De Wever

Eric Hobsbawm, Age of Extremes. The short twentieth century 1914-1991, London: Abacus, 1995, 627 p. vertaald in het Nederlands door André Abeling en Martha Heesen, Een eeuw van uitersten: De twintigste eeuw 1914-1991, Utrecht: Het Spectrum, 1995, 723 p.

Een Europese puinhoop

De volgende twee jaar zijn ongetwijfeld van beslissend belang voor het welslagen of het definitief mislukken van de wijze waarop de leidende politici van allerlei signatuur sinds vijf jaar trachten de Europese constructie op een kwalitatief hogere trap te tillen onder de vorm van de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU). Pro memorie vermelden we even dat die EMU de hoofdbrok vormt van het Verdrag Van Maastricht, dat eind 1991 werd onderhandeld en enkele maanden later ondertekend door de toen nog 12 lidstaten van de Europese Gemeenschap. De bedoeling daarvan is het tot stand brengen van één enkele "Europese" munt en uiteraard één centrale bank voor de landen die op de fatale datum (ten vroegste begin 1997 maar dat objectief werd reeds enige tijd geleden opgeborgen ten voordele van begin 1999) voldoen aan een aantal zogenaamde convergentievoorwaarden. De belangrijkste twee zijn ondertussen, zeker in ons land, redelijk ruim bekend: het begrotingstekort mag niet meer dan 3% van het bruto binnenlands product bedragen en de totale schuldenlast mag niet hoger liggen dan 60% van het BBP. Bovendien dient de inflatie laag gehouden (het gemiddelde van de drie beste presteerders wordt als norm genomen) en tijdens de twee jaar voor toetreding mag de munt van het kandidaatland niet uit de band zijn gesprongen, wisselkoersstabiliteit dus. Wat die

laatste convergentienorm betreft, zit het natuurlijk al grondig fout omdat de aanvankelijk vastgelegde (en lange tijd aangehouden) schommelingsmarges medio 1993 werden weggevaagd onder druk van de "financiële markten". Het jaar voordien dienden Italië en het Verenigd Koninkrijk het wisselkoerssysteem trouwens te verlaten door toedoen van diezelfde markten.

Naarmate de tijd verstrijkt wordt het duidelijk dat de geplande constructie allesbehalve evident is. De politici, die beweren steeds minder greep te hebben op de economische en financiële "realiteit" wegens de als een HST rondenderende globalisatie, vertillen zich sinds eind 1991 aan een enorme maakbaarheidsoperatie, het tot stand brengen van de EMU. De bestaansredenen en de modaliteiten ervan hebben ze zelf bepaald, uiteraard geïnspireerd, geholpen en deels gemanipuleerd door hun sherpa's, technici en bureaucraten. In het kader van deze operatie dient nagenoeg alles te wijken voor de logica van de Maastrichter normen. De politieke ontwikkeling in Frankrijk sedert de "machtsovername" door de tandem Chirac-Juppé toont dat glashelder aan. De werkelijke keuzes van de regeringsploeg worden gemaakt door een andere tandem, Kohl-Chirac, waarbij de eerste én het stuur én de pedalen bedient. De as Bonn-Parijs vormt het alfa en omega van de EMU-constructie. De eeuwenoude rivalen zijn, door een wonder van de plastische chirurgie omgevormd tot een Siamese tweeling, "two hearts beating like one". Daar is uiteraard niets van aan. In beide gevallen spelen nationale belangen en krachtsverhoudingen sterk, zoniet overwegend, mee in de uitgestippelde koers. Maar het aanhouden ervan stuit op vele problemen aangezien het aantal parameters bijzonder groot is. De monetair gekleurde convergentie komt niet overeen, en is vaak strijdig, met economische en sociale convergentie tussen de lidstaten; de normen houden geen rekening met de economische cyclus, m.a.w. recessie of heropleving van de economie; externe druk, moeilijkheden en mogelijkheden wegen op het proces (Centraal-Europa en het Middellandse

Zeebekken); het precaire of misschien onmogelijke evenwicht tussen uitdiepen en verbreden van de Unie leidt tot instabiliteit en wrijvingen; de reële machtsverhoudingen in de centrale beslissingsorganen tussen de grote en de kleine staten zullen ongetwijfeld tot nieuwe problemen leiden, en zo kan men nog wel even doorgaan. En dit betreft dan nog maar alleen problemen die zich situeren *binnen* de gekozen Maastrichtlogica. Hoewel de politici de er laatste tijd steeds meer de nadruk op leggen dat bezuinigingen om de begrotingstekort terug te dringen ook zonder Maastricht nodig is, hebben ze de afgelopen jaren te dankbaar gebruik gemaakt van die externe boeman om het verband dat door een groot deel van de bevolking wordt gelegd tussen bezuinigingen en inleveringen enerzijds en anderzijds Maastricht en de EMU, nu te minimaliseren. De combinatie van liberalisering en deregulering van de financiële markten (de politiek die zichzelf buiten spel zet) en de op monetaire criteria gestoelde EMU-constructie (de politiek die zich affirmeert) is contradictorisch en leidt onvermijdelijk tot spanningen en explosies, zowel op monetair als op politiek en sociaal vlak. Men is zich in progressieve kringen, en zeker niet binnen de sociaaldemocratische familie, angstwekkend weinig bewust van het proces dat zich ontvouwt. De legitimering van “Europa” groeit niet, intengendeel in de meeste landen neemt ze af. Indien men gekozen heeft voor Maastricht maakt men zich de facto monddood rond een aantal cruciale problemen van elementaire sociale rechtvaardigheid (inkomens- en vermogensverdeling, werkgelegenheid). Het is wachten en hopen, en zich soms onwaarschijnlijk naïef (of demagogisch, maar ik vrees fundamenteel naïef) opstellen.

Louis Tobback: “...Daarvoor (nationalisaties) moeten we eerst het grote Europa uitbouwen. Pas dan kunnen we de economie en de samenleving op een meer dirigistische manier proberen te ordenen.”

De Morgen: “Dat is dus nog altijd de natte droom van uw sociaal-democratie: méér dirigisme.”

Louis Tobback: “Zeer zeker, ik vind het

merkwaardig dat men daaraan twijfelt. Als ik [sic, maar soit, P.V.] morgen een voldoende brede Europese economische ruimte heb en bovendien een voldoende sterk Europees Parlement, dan wil ik natuurlijk meer planning in de samenleving brengen.” (*De Morgen*, 28.10.95, p. 21) Tegenover die idyllische intentieverklaring staat een wat meer nuchtere vaststelling: “We dreigen dus in dezelfde situatie terecht te komen als met de realisatie van de eenheidsmarkt. Ook toen vestigden heel wat socialisten oprechte hoop op de kansen die de eenheidsmarkt zou bieden op het vlak van groeistimulansen, tewerkstellingscreatie en economische dynamiek. Dit zou dan weer mogelijkheden bieden voor het spoedig opwaarts harmoniseren van de sociale bescherming, de arbeidsmarktreglementering, de economische democratie, enz. Van dit aanlokkelijke beeld blijft nu weinig overeind: de toegenomen concurrentie leidde tot bedrijfsherstructureringen, ontslagen, verhoogde productiviteit en winsten, monetaire onrust, tot competitieve afbouw van sociale reglementering en muntdevaluaties, verminderde invloed van vakbonden en een begrotingsbeleid dat de recessie tot depressie om liet slaan. Het huidige onvermogen van de EU een actief, tewerkstellingsscheppend groeibeleid te voeren, gecombineerd met de stringente begrotingspolitiek op nationaal vlak en een veel te lage communautaire begroting om enig actief sociaal beleid van te verwachten, geven weinig hoop voor het terugdringen van de werkloosheid. De anti-inflatoire, d.w.z. restrictieve houding van de Europese Centrale Bank zal het lot van de Europese economie verder bezegelen.” (*Dirk Van Evercooren, EMU: een sociale maatregel?*, in: *Samenleving en Politiek*, oktober 1995, p. 41)

Aangezien de inzet bijzonder hoog is, wordt de ruimte om de gekozen weg te bediscussiëren en te beoordelen, minimaal gehouden. Kritische evaluaties zijn op de vingers van één hand te tellen. Binnen dat kleine aanbod heeft een recent boek veel ophef, zeg maar schandaal verwekt, vooral in “Europese kringen”. “The rotten heart of Europe” van Bernard Connolly kan vergeleken worden met Lady Di’s interview over haar

verhouding tot kroonprins Charles en Buckingham Palace: beiden wijzen erop dat de keizer geen kleren draagt en beiden beweren dat vanuit een inside-positie. Connolly, werkt als hoofd van de dienst nationaal en communautaire monetair beleid binnen het directoraat-generaal II van de Europese Commissie, allermindst een buitenstaander dus. Aangezien je in die kringen je vader én je moeder dient te vermoorden vooraleer je aan de deur vliegt, is het niet geheel duidelijk of Connolly nog een toekomst heeft binnen de eurocratie. Sinds het verschijnen van zijn boek werd hij alleszins niet meer in zijn bureau aangetroffen.

In zijn boek maakt Connolly zich schuldig aan twee iconoclastische wandaden: hij is onbeleefd en hij is tegenstander van de EMU.

Over het eerste punt kunnen we kort zijn. Over Mitterand schrijft hij bvb.: "De overwinnaar van de presidentsverkiezingen van mei (1981) was François Mitterand -ex-aanhanger van uiterst rechts, ex-Pétainist, ex-minister in regeringen van de Vierde Republiek, ex-centrist, nu socialist en partner van de communisten, altijd opportunist." (p. 24) En zo krijgen nog wel enkele andere bekenden op min of meer subtiele manier een kleedje gepast.

De felle, pamfletachtige toon die Connolly hanteert contrasteert sterk met de zorgvuldigheid van zijn detailanalyses en -beschrijvingen. Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste analyseert de geschiedenis van het wisselkoersmechanisme binnen het Europees monetair systeem van zijn inwerkingstelling in 1978 tot aan de vooravond van het Verdrag van Maastricht; het tweede ontleedt de erosie van het mechanisme in de periode tussen eind 1991 en juli 1993; het laatste en meest beknopte deel loopt tot begin 1995 en trekt enkele conclusies.

Volgens Connolly is het wisselkoersmechanisme het terrein waarop drie veldslagen tegelijkertijd werden uitgevochten:

- tussen politiek en economie, tussen een bureaucratische manier van denken en de marktkrachten;
- tussen de Bundesbank en de krachten die haar macht willen inperken: Frankrijk, de Duitse

regering en de financiële markten;

- om de controle over de Europese superstaat, waarbij Franse technocraten geconfronteerd worden met Duitse federalisten.

De centrale stelling van het boek is dat het wisselkoersmechanisme en de Economische en Monetaire Unie niet alleen inefficiënt zijn, maar ook ondemocratisch: een gevaar niet alleen voor onze welvaart maar ook voor onze vrijheden en uiteindelijk voor de vrede in Europa. Het wisselkoersmechanisme dient om de economische welstand, de democratische rechten en de nationale vrijheid van de burgers van de Europese landen ondergeschikt te maken aan de wil van de politieke en bureaucratische elites, "wier machtshonger, cynisme en waanideeën ten grondslag liggen aan de acties van de grote meerderheid van hen die thans een Europese superstaat trachten tot stand te brengen". (p. XVI)

Connolly is een Thatcheriaan van het zuiverste water, een onvoorwaardelijke voorstander van de vrije markt, en dus van maximale deregulering en liberalisering. Vanuit die positie is hij dan ook voorstander van flexibele en aanpasbare wisselkoersen. Zijn argumentatie tegen de EMU gaat als volgt: een eenheidsmunt in Europa zou slechts overeenkomen met integratie, economische convergentie, met alle voordelen van de vrijmaking van kapitaalverkeer en met een succesvolle Eenheidsmarkt, indien reële asymmetrische schokken van zeer ondergeschikt belang zouden zijn. Opdat dit het geval zou zijn, zou het proces van gelijkschakeling van productiviteits- en inkomensniveaus voltooid dienen te zijn. Maar dat zou nog niet volstaan: de ganse "economische cultuur" zou eenvormig dienen te zijn in alle landen, om de mogelijkheid van latere divergentie uit te sluiten. De relatieve omvang van de private en de openbare sectoren, de mate van overheidsregulering en -betoelaging, de rol van wat Connolly de "corporatistische instellingen" noemt tegenover de vrije markt, de omvang en werking van de sociale zekerheid, het onderwijs: al deze elementen zouden voorafgaandelijk dienen te worden geharmoniseerd. En tenslotte zou er volstrekte

zekerheid dienen te bestaan over de onomkeerbaarheid van dergelijke eenvormigheid, met andere woorden, dat geen lidstaat ooit nog een andere weg zou inslaan. Maar, stelt Connolly terecht, indien deze voorwaarden allen vervuld zouden zijn, zouden de wisselkoersen per definitie vast zijn. De noodzaak tot het hebben van een eenheidsmunt zou niet bestaan (tenzij voor het elimineren van de transactiekosten).

Het is natuurlijk bijzonder merkwaardig dat men bij de protagonisten van de EMU zo weinig aandacht heeft besteed en nog steeds besteed aan de mogelijke nationale financiële, economische en sociale consequenties van de invoering van de eenheidsmunt en de Europese centrale bank. Er wordt wel in het algemeen gesproken over het politieke eenmakingsproces, maar tot nader orde blijft die dimensie beperkt tot een eventueel gemeenschappelijk buitenlands en militair beleid. Het recente "idee" van de Duitse financieelminister Theo Waigel om de begrotingstekorten na het in werking treden van de EMU nog verder te beperken tot 1% van het BBP, kan dan misschien bedoeld zijn om de binnenlandse "publieke opinie" te overtuigen van de nationale onwrikbaarheid op het vlak van monetaire orthodoxie, het zegt toch veel over de wijze waarop over de post-1999 periode wordt nagedacht. Wie heeft er nu al eens geantwoord op de (bovendien te weinig gestelde) vraag hoe een ééngemaakt monetair en fiscaal beleid, dat bepaald zal worden door een onafhankelijke bestuursraad van de Europese centrale bank, blijvend kan samengaan met in nationale parlementen goed te keuren begrotingen. Of om het wat algemener te formuleren: hoe denkt men het aan boord te leggen opdat een technocratisch monetair beleid vanuit Frankfurt plus geregelde Europese bijeenkomsten van nationale ministers, enige legitimiteit of zelfs maar de schijn van enige legitimiteit zullen kunnen blijven opbrengen in een constellatie van nationale parlementen?

Die problematiek wordt door Connolly zeer abrupt gesteld: "Alle voorstanders van een onafhankelijke centrale bank in Frankrijk hebben de kiezers geïnformeerd dat dit nodig is omdat de

gouverneur van de Banque de France tenminste een Fransman is terwijl de leden van de bestuursraad van de Bundesbank dat niet zijn: alleen de onafhankelijkheid van de Banque de France zal de vorming van de Europese Centrale Bank mogelijk maken, en die zal, zo wordt gesuggereerd, ook een Franse voorzitter hebben zodat Frankrijk bevrijd wordt van de Duitse monetaire overheersing. Maar indien de ECB ooit in het leven wordt geroepen, dan zal ze zeker niet op onbaatzuchtige wijze opereren in het belang van de Gemeenschap in haar geheel, gewoon omdat er niet zoiets bestaat als een Gemeenschappelijk belang. Ze zal optreden in het Franse belang of niet. In het eerste geval zal Duitsland ze vernietigen en zal er een einde komen aan vijftig jaar "Europees Duitsland". In het tweede geval bestaat de kans dat ze Frankrijk vernietigt. Sinds 1789 heeft elke generatie één of andere revolutie gevoerd in Frankrijk (alleen de Eerste Wereldoorlog zorgde voor voldoende afleiding om dat patroon te doorbreken). De decadentie van de Franse politiek en de verwoestende werkloosheid die "Europa" met zich heeft gebracht, vormt het toneel voor de volgende opstand. De aanleiding zou wel eens kunnen zijn dat men zich realiseert dat de pijn van de *franc fort* en het grotendeels opgeven van de democratische principes niet heeft geleid tot de troonsbestijging van een nieuwe Frankische keizer maar van een onverantwoordelijke monetaire oligarchie in Frankfurt." (p. 391)

Paul Verbraeken

Bernard Connolly, The Rotten Heart of Europe. The Dirty War for Europe's Money, London-Boston: Faber and Faber, 1995, pp. XVIII + 427.

Wereldsteden in een wereld-systeem: de nieuwe Hanze?

In 1982 verscheen in het International Journal of Urban and Regional Research het artikel van Friedmann en Wolff *World city formation: an*

agenda for research and action. Volgens beide auteurs was er binnen de wereldeconomie een nieuwe klasse van steden ontstaan, deze van de wereldsteden. De wereldsteden vormen een mondiaal netwerk, het grootste deel van het actieve kapitaal in de wereld is er geconcentreerd. De hoofdthese van Friedmann en Wolff was dat de verstedelijkingsprocessen die zich in deze steden voordoen, in aanzienlijke mate hun integratie (eigenlijk hun integrerende rol) in de wereldeconomie weerspiegelen. Vier jaar later publiceerde Friedmann *The world city hypothesis*, een verzameling van zeven onderling verbonden stellingen, die samen een kader voor onderzoek moesten vormen. De eerste stelling herhaalde de hoofdthese uit 1982, de andere stellingen hadden betrekking op de belangrijkste kenmerken van de wereldsteden als mondiale centra van controle en bases voor de internationale kapitaalaccumulatie. Beide artikelen hebben de grondslag gelegd voor het transdisciplinair domein van het wereldstedenonderzoek. In 1993 werd nabij Washington in het Center for Innovative Technology een conferentie gehouden over de vorderingen in dit onderzoek. *World cities in a world-system* is een selectie van 17 papers van deze conferentie. *The world city hypothesis* is als appendix eveneens opgenomen.

In het eerste hoofdstuk stelt Knox -in navolging van Petrella- de archipel van wereldsteden voor als een soort hedendaagse tegenhanger van de Hanze, functionerend binnen een triadische wereldeconomie, die -bekeken vanuit een breder perspectief dan dat van Petrella- gekenmerkt wordt door een nieuw accumulatieregime en een nieuwe regulatiewijze (het neo-Fordisme). Friedmann maakt in het tweede hoofdstuk de stand van zaken op. Hij komt tot het besluit dat de wereldstadhypothese uitgegroeid is tot een stevig onderzoeksparadigma, een Groot Verhaal over het kapitaal dat de geldigheid van de gangbare economische groeitheorie ondermijnt. Dat valt echter nog te bezien. Friedmann meent namelijk een grote overeenstemming te kunnen vaststellen tussen de betrokken onderzoekers, maar

verschillende papers doen daaraan twijfelen.

In het wereldstedenonderzoek kan men een drietal grote thema's onderscheiden: 1. de studie van de (vermeende) wereldsteden, individueel of in onderlinge relatie, als centra van productie, controle en financiering; 2. de herstructurering van wereldsteden naarmate nieuwe controlefuncties de plaats innemen van vroegere productiefuncties en het effect hiervan op gebied van sociale reorganisatie en polarisatie; 3. de mate waarin wereldsteden in hun structuur en functie convergeren dan wel divergeren. Zoals verwacht hebben de deelnemers aan de conferentie, of liever, de auteurs van de geselecteerde papers, getracht enerzijds gangbare hypothesen op gebied van deze thema's hard te maken, anderzijds tekortkomingen zowel op conceptueel vlak als op gebied van onderbelichte thema's te verhelpen. Wereldsteden zijn volgens Sassen niet alleen centra van productie, controle en financiering -het oorspronkelijke denkbeeld-, maar evenzeer productiecomplexen van hoogwaardige zakendiensten. Lyons en Salmon tonen aan dat de wereldsteden gelegen in de Verenigde Staten ten opzichte van andere steden in de Verenigde Staten aan belang inboeten en dit niet alleen als commandoposten in de zin van Sassen. Grosfoguel toont aan hoe de ontwikkeling van Miami tot wereldstad niet enkel bepaald wordt door de logica van de kapitaalaccumulatie, maar tevens door een geopolitieke militaire logica en een logica van geopolitieke symboliek. Keeling onderzoekt de rol van het internationale luchtverkeer in het netwerk van wereldsteden. Kirby en Marston, m.m.v. Seasholes, hebben het er over hoe steden in toenemende mate een buitenlandse politiek voeren. Zij spreken van een echte beweging terzake. Keil vraagt aandacht voor de milieupolitiek in de wereldsteden, Ward voor het lokale bestuur van de wereldstad (met als illustratie de stad Mexico), Abu-Lughod voor het verschil in effect dat eenzelfde oorzaak (mondialisering) heeft op verschillende wereldsteden (met als illustratie Chicago, New York en Los Angeles).

Door dit soort conceptuele verdiepingen en

empirische toevoegingen komt het wereldstedenonderzoek uiteraard steviger te staan. Het probleem is echter dat, wanneer we naar de theoretische grondslagen van de voormelde en zeker de nog niet vermelde papers kijken, we kunnen vaststellen dat de uitbouw van het wereldstedenonderzoek vanuit de meest uiteenlopende invalshoeken gebeurt, gaande van de kwantitatief-positivistische benadering (b.v. de toepassing van de netwerkanalyse op het wereldstedenstelsel door Smith en Tumberlake) over de regulatietheorie (de paper van Todd over Toronto, een gevalstudie van wereldsteden als politieke projecten) tot geflirt met het postmodernisme (de paper van Simon, die vanuit de situatie in de periferie een aantal kritische bedenkingen bij de wereldstadhypothese oppert, en de paper van King met de in dit opzicht alleszeggende titel *Representing worldcities: cultural theory/social practice*). Simon zegt het met zoveel woorden: veel van de literatuur over wereldsteden vindt zijn oorsprong in eclectische en politiek naïeve opvattingen zonder verband met de wereldstadhypothese of haar conceptuele grondslagen (p. 133). King spreekt zelfs van twee paradigma's, een waarbij de nadruk ligt op vragen van cultuur, identiteit en representatie van de wereld als één enkele plaats, en daartegenover het perspectief van de wereldsysteemanalyse met haar neo-marxistische nadruk op economie en politiek (p. 219-220).

Wereldstedenonderzoekers, te beginnen met Friedmann en Wolff in 1982, plegen nogal eens te refereren aan de wereld-systeemanalyse van Wallerstein. Bij nader inzien is het echter onjuist deze theorie een van de grondslagen van het wereldstedenonderzoek te noemen. Op enkele uitzonderingen na beperkt het wereldstedenonderzoek zich tot het overnemen van het denkbeeld van een driedelig wereldstelsel (kern, semiperiferie, periferie) omschreven op basis van arbeidsverdeling en productieketens. Van een analytische bevruchting is zelden sprake. Dat geldt ook voor *Worldcities in a world-system*. Enkel Todd en Taylor maken een gebruik van Wallersteins theorie dat verder gaat dan obligate verwijzingen (daarnaast zijn er

een paar auteurs die Wallersteins theorie vermelden om er afstand van te nemen). Bij Todd gaat het om de situering van Canada in de (rijke) semiperiferie. Taylor plaatst de wereldsteden binnen de *longue durée* van het wereldstelsel en bespreekt de veranderende relatie tussen wereldsteden en territoriale staten. Zijn paper, waarin een boeiende visie op wat voorbij is (eerst de noodzakelijkheid en dan de nationalisering van territorialiteit) gekoppeld wordt aan een al te rudimentaire kijk op wat de toekomst gaat brengen (wereldsteden als ecologische not-in-my-backyard voorposten), confronteert scherp met de andere papers.

Het boek is verdeeld in drie delen. Het eerste deel gaat over de definitie van het kernobject van het wereldstedenonderzoek. Het tweede deel, 'steden in systemen', is hoofdzakelijk empirisch van aard. Het derde deel omvat de papers over politiek en beleid in wereldsteden, in theorie en in de praktijk.

Globaal bekeken kan men zeggen dat de eerste twee delen een (aanzet tot) analyse bevatten van de wereldsteden, opgevat én als centra van productie, controle en financiering (Friedmann) én als productiecomplexen van hoogwaardige zakendiensten (Sassen), die een netwerk samenstellen waarvan de mate van integratie kan gemeten worden door o.a. netwerkanalyse en studie van transport en hiërarchische verhoudingen. De ontwikkeling van een dergelijk netwerk is geen monolithisch project (wat Toronto b.v. uniek maakt in de Canadese economie is precies datgene wat haar tot de klasse van wereldsteden doet behoren) en kan opgevat worden als wat in de regulatietheorie een nieuwe regulatiewijze wordt genoemd (een configuratie van zowel overheids- en private instellingen die een accumulatieregime moeten reguleren), meer bepaald de ontmanteling van de nationale staat als regulerende actor en de proliferatie van privé-instellingen die zakendiensten aanbieden en het vermogen tot controle en coördinatie van de kapitaalaccumulatie verhogen (Todd). Deze nieuwe regulatiewijze -om de term te blijven gebruiken- kenmerkt op haar beurt een nieuwe

fase in wat Wallerstein het historisch kapitalisme heeft genoemd, een fase waarin territorialiteit niet langer noodzakelijk is (Taylor). Daardoor komt ook ruimte vrij voor stedelijke buitenlandse politiek (Kirby e.a. in het derde deel).

Het derde deel en de paper van Simon (tweede deel) kunnen beschouwd worden als inspiratiebron voor het opzetten van tegenbewegingen. De papers waarin geflirt wordt met het postmodernisme stellen pertinente vragen. De wereldstadhypothese is een theoretische constructie: waar, door wie, voor welke doeleinden is zij geformuleerd? Indien zij een culturele homogenisering in het vooruitzicht stelt, is zij fout: naast universalisme, homogenisering, integratie, centralisatie, juxtapositie, is er particularisme, differentiëring, fragmentatie, decentralisatie, syncretisering. Dat zijn inderdaad pertinente opmerkingen, maar wanneer zij gecombineerd worden met een uitspraak zoals "kapitalisme is in wezen eerste een cultureel systeem en dan pas een economisch systeem" (p. 218), dan wensen we niet meer te volgen. Deze uitspraak is ofwel een trivialiteit (net zoals dat voor elk historisch systeem het geval is, hangt het bestaan van het kapitalisme af van het aanvaarden van bepaalde waarden), ofwel een misvatting van de verhouding tussen maatschappelijk zijn en bewustzijn. Voor het ontdekken van subversieve maatschappelijke krachten, gaan we liever te rade bij Ward, die aandringt op de studie van wat we de lokale staat kunnen noemen, bij Smith, die een analyse maakt van de politieke organisatie, mobilisatie en praktijk van transnationale migranten en vluchtelingen (waarvoor hij het oxymoron 'transnational grassroots movements' heeft bedacht) en bij Beauregard, die de overheersende opvatting over mondialisering tot retoriek weet te herleiden door erop te wijzen dat ruimtelijke schaalniveaus een simplistische reïficatie zijn van de actieruimtes van actoren die in staat zijn netwerken van relatie te organiseren.

Pieter Saey

P.L. Knox en P.J. Taylor eds., *Worldcities in a world-*

system, Cambridge: University Press, 1995, 335 p., £ 16.95.

Fransen invloed in Vlaanderen

De laatste tijd lijkt het zogenaamde 'verankeringsdebat', waarbij de Vlaamse overheid in samenwerking met Vlaamse investeerders de Franse invloed in het Vlaamse bedrijfsleven zou moeten afremmen, last te hebben van de befaamde politieke aardappelmoeheid. Niettemin heeft journalist Hans Brockmans het nodig geoordeeld een herwerking van zijn in 1993 op de markt gebrachte boek over de greep van het Franse bedrijfsleven op de Vlaamse economie te presenteren. De stelling van Brockmans en zijn medestanders is bekend: de Belgische francofone bourgeoisie heeft de Franse bourgeoisie uitgenodigd om de francofonie te komen versterken door participaties te nemen in Belgische holdings en bedrijven. Frankrijk is niet voor niets de grootste medespeler in de Belgische financiële sector en in de dienstverlenende bedrijven. Dat is een bedreiging voor een zelfstandig Vlaanderen.

Brockmans c.s. wijzen ook op de bekrompen middenstandersmentaliteit van de Vlaamse ondernemers. Ze kiezen voor het snelle, maar vooral zekere gewin en denken niet strategisch op de lange termijn (zie de recente uitverkoop door de familie Desimpel aan het Britse Hanson). Vandaar dat Vlaanderen nauwelijks grote bedrijven kent en dat er zich steeds een 'opvolgingsprobleem' stelt als de stichter-ondernemer met pensioen gaat. Veel van Vlaanderens gebrek aan 'volkskracht' is dus ook eigen schuld.

Alvorens in te gaan op het probleem van deze 'dikke bult' is het toch nuttig te wijzen op het feit dat Brockmans c.s. in deze aangevulde studie veel materiaal aandragen waarmee zij zeker bewijzen dat strategische sectoren van het Belgisch/Vlaams economisch weefsel onder

controle staan van Franse groepen. Op overtuigende wijze ontzenuwen ze de stellingen van de ideologen die beweren dat aandelenbezit niet noodzakelijk wijst op het nemen van alle beslissingen.

Toch passen enkel bedenkingen bij deze publikatie. Ten eerste is het niet bewezen dat vanuit 'Parijs' een bewuste greep naar de economische macht in België werd gepland. Ook in de Franse financiële wereld bestaan tegenstellingen. Die tegenstellingen zouden via de concurrentie wel eens hebben geleid tot een versterkt offensief van Franse groepen in de richting van België. Dat dit laatste eveneens op 'uitnodiging' van Brusselse financiers gebeurde, zegt nog niets over een bewuste francofone reflex.

Ten tweede hebben zich in de wereld belangrijke veranderingen voorgedaan in strategisch denken over investeren en controleren van bedrijven en financiële groepen. Frankrijk heeft een etatistische traditie en bleef zich verschansen in de 'hexagone' toen de financiële sector zich overal liberaliseerde. De Franse tussenkomst in België heeft daarom veel weg van een inhaalslag in de richting van de Europese markt. Op de lange termijn zullen Franse financiële groepen ook in andere richtingen moeten oproeien om voldoende omvang te verwerven.

Brockmans c.s. vertrekken van de befaamde 'samenzweringstheorie' als zou alle kwaad uit Frankrijk komen en ze vergeten dat de hele Belgische economie door buitenlandse multinationals is gekoloniseerd. Die multinationals hebben onder elkaar de markt verdeeld. De Franse groepen verkozen vooral in Frankrijk (economisch nationalisme) te blijven produceren (zie de auto-industrie) en slechts kleine afdelingen in België te stichten. Dat de Franse financiële groepen in België een vinger in de pap kregen, was niet alleen een gevolg van het liberale Belgische beleid ter zake, maar ook van de fameuze inertie van de Belgische holdings bij het ontwerpen van een industriële strategie. Wat niet failliet ging, werd door de staat overgenomen (Waalse staal, kolennijnen) of werd met

medewerking van de staat een erkend monopolie dat dividenden opleverde (o.a. de elektriciteitssector). Dat laatste maakte het voor Suez aantrekkelijk om in de Generale te stappen. Dat Franse groepen op die manier ook in de bank- en verzekeringssector voet aan de grond kregen, was slechts een leuke bijkomstigheid. Die sectoren werken immers in hoofdzaak nog vooral voor de plaatselijke markt. Maar die zal nu onder zware concurrentiële druk komen te staan. Het valt daarom nog te bezien of de 'bank van hier' (Kredietbank) nog lang haar zelfstandigheid zal weten te bewaren. Het thuisbankieren lijkt de toekomst te hebben en dat zou deze middenstander onder de bankiers wel eens zuur kunnen opbreken. Wat dan met een Vlaamse verankering? Gaan we dan in de richting van het protectionisme en het particularisme? Moet de Vlaamse Leeuw enkel klauwen op het Vlaamse erf? Het zijn vragen die Brockmans c.s. niet behandelen in hun boek. De verankering stoot immers op natuurlijke grenzen: wie klein wil blijven, loopt het risico op termijn doodgedrukt te worden. De oplossing is daarom uitverkoop houden, de poen pakken en die op de financiële markten beleggen. Dat is iets wat de befaamde tandartsen, slaggers en bakkers al eerder deden met hun spaarcenten. Dat heet immers de logica van het kapitaal volgen. Vlaanderen een kolonie? Jawel, maar dan met medewerking van de Vlaamse compradore bourgeoisie die graag aan taalflamingantisme deed, doch inmiddels geen nationalistische economische strategie had uit angst dat die wel eens koren op de molen van de 'nationaliseerders' uit de arbeidersbeweging kon brengen.

André Mommen

Hans Brockmans, 200 jaar filiaal. De Franse greep op de Vlaamse economie, Leuven: Davidsfonds, 1995, 295 blz.

Rood en zwart Novecento (bis)

Vrijwel gelijktijdig zijn twee belangwekkende boeken over de Belgische arbeidersbeweging in de periode 1880-1914 op de markt gekomen. Beide werken zijn trouwens gebaseerd op academische proefschriften waarmee deze auteurs een doctorstitel in de geschiedenis behaalden: Jan Moulaert aan de KUL en Guy Vanschoenbeek aan de Universiteit van Gent. Het is daarom dan ook verleidelijk om beide boeken in één recensie te behandelen. In *Rood en Zwart* beschrijft Jan Moulaert de vrijwel vergeten geschiedenis van de anarchistische beweging in het België van voor 1914 en in het boek met de intrigerende titel *Nocecento in Gent* graaft Guy Vanschoenbeek erg diep naar de wortels van het socialisme in Vlaanderen voor 1914.

Terecht stelt Vanschoenbeek dat het socialisme in Vlaanderen voor 1914 alleen in Gent stevig wortel had geschoten en elders een kommervol bestaan leidde. Gent gold als de burcht van de sociaal-democratie en was een model voor de rest van het land. De Gentse sociaal-democratie was immers groot en sterk geworden in en rond de coöperatieve bakkerij van de Vooruit. Vooruit was de knoop in een netwerk van diverse organisaties die vooral het proletariaat uit de Gentse textielindustrie enige beschutting moesten bieden tegen de uitwassen van de liberale staathuishoudkunde in die periode. Boegbeeld van het Gentse socialisme was Edward Anseele, de man die bekend stond om zijn grote talenten op organisatorisch vlak en die daardoor al snel de kleine dictator van de Vooruit zou worden. Anseele werd de eerste (1894) socialistische volksvertengewoördiger voor Vlaanderen, maar dan wel als verkozone voor Luik. Anseele had ook een bijzonder brutale bek en was wat dat betreft de waardige voorloper van Vlaamse geweldenaren als Jos Van Eynde en Louis Tobback. De arbeidersklasse van de socialistische volkshuizen had blijkbaar behoefte aan bulderende polderbizons.

Vanschoenbeek beschrijft de opkomst van Vooruit en Anseele als een belangrijk moment in

de geschiedenis van de Gentse arbeidersbeweging.

Vanschoenbeek doet trouwens méér dan de daden van de leiders beschrijven. Behalve hun lange mars door de instellingen schetst hij op een passende wijze hoe de 'republiek der kameraden' functioneerde en hoe de leiders de achterban organiseerden en in toom hielden. Treffend is overigens dat de leiders vooral in militaire termen dachten: hun aanhangers waren troepen. Voorts worden ook de belangrijkste militanten in beeld gebracht met het aandeel dat zij leverden aan de beweging.

Een van de doelstellingen van dit boek is de aard van de socialistische beweging analyseren en verklaren. Dat het Gentse socialisme pragmatisch, reformistisch en gedisciplineerd was, lijkt dan ook geen opzienbarende onthulling. Vanschoenbeek brengt hiervan alle aspecten voor het voetlicht. Dat reformisme is volgens de auteur te verklaren uit het 'concreet-historische politieke, sociaal-economische en socio-culturele milieu waarbinnen de beweging opereerde. Dat milieu was de bepalende factor voor de ingeslagen weg die werd bewandeld.'

Volgens Vanschoenbeek heeft de interactie tussen milieu en beweging geleid tot een integratieproces in de moderne samenleving. En, hier komt de auteur terzake, het zou verkeerd zijn 'dit integratieproces te reduceren tot een soort complot tussen het heersende establishment en een 'gecorrumpeerde' bovenlaag (de zogenaamde arbeidersaristocratie) zoals dikwijls door links-radicalen critici van het reformisme wordt gesuggereerd. Integratie en het aanvaarden van institutionele spelregels waren een natuurlijk, noodzakelijk en zeker historisch gevolg van de emancipatorische eisen die de arbeidersbeweging stelde: de eis voor gelijkberechtiging en deelname op politiek, sociaal en cultureel vlak. Integratie was het natuurlijke bijproduct van de eis tot participatie, zoals die het duidelijkst werd verwoord in de roep om algemeen stemrecht'.

Deze stelling lijkt door de in dit boek gepresenteerde gegevens afdoende bewezen, want het streven van de leiders van Vooruit was er eentje om de arbeidersklasse een plaats in de

samenleving te geven, soms en ook veelal in confrontatie met de patrons en de machten van de orde, daarna steeds vaker in samenwerking met de 'verlichte' delen van de Gentse bourgeoisie uit de loges. Die verlichte types waren de links-liberalen die kiescartels met de socialisten afsloten en zo een brug tussen arbeidersbeweging en bourgeoisie sloegen.

Groei van de socialistische organisaties en omkadering van de arbeidersklasse nodigden uit tot overspannen toekomstverwachtingen. Hoe groter Vooruit werd en hoe meer brood men verkocht, hoe sneller hoopte men dat het socialisme zou intreden. De strijd voor het algemeen stemrecht gaf deze idee een extra impuls. Maar weldra stokte de machine. Vooruit bleef een belegerde vesting in een vijandig, reactionair, katholiek Vlaanderen. Uit die vesting breken en het platteland veroveren bleek onmogelijk met een anti-clericaal programma. In Gent zelf bleven de socialisten een invloedrijke minderheid, d.w.z. ze slaagden er niet in om buiten het eigen milieu dat gewonnen was voor het socialisme, nieuwe leden aan te trekken. De vakbondsstrijd werd wel gewonnen, maar katholieken en liberalen konden zich schrap zetten. De Gentse socialisten integreerden zich, maar dan 'negatief' als een rode familie met eigen rituelen, heilige plaatsen, martelaren en orakels. De nieuwkomers in de Gentse arbeidersklasse gingen blijkbaar probleemloos over tot de anti-socialistische (katholieke) organisaties die in het verstrekken van voordelen konden opbieden tegen de organisaties van de Vooruit. Weg was dus het perspectief om in Gent de absolute meerderheid te halen. Om een zeg te hebben in het stadsbestuur moest men het college zien binnen te dringen met de hulp van de liberalen tegen de katholieken. Want tenslotte stonden de liberalen, omwille van anti-clericale motieven, dichter bij de socialisten dan de opkomende fractie van de christen-democraten.

De leiders van Vooruit, Anseele op kop, was het relatieve succes van de beweging al gauw naar het hoofd gestegen. Het neerzetten van grote gebouwen moest dat succesdenken illustreren. Anseele belegde in onroerend goed en weldra

dacht hij met eigen fabrieken en banken het kapitalisme 'in te halen'. We weten dat dit naderhand verkeerd is afgelopen. Maar uiteindelijk werd die strategie slechts gekozen nadat de beweging zelf op een dood punt was geraakt.

Een dergelijk bolwerk als Vooruit beheren was moeilijk en Vooruit was dan ook herhaaldelijk het toneel van 'dissidenties'. Dit kwam in de praktijk neer op opstanden tegen het gezag van Anseele. De opstandelingen trokken altijd aan het kortste einde, omdat Anseele een groot deel van zijn troepen goed in de hand wist te houden en zijn aanhang kon mobiliseren tegen iedereen die iets anders wilde. Anseele genoot nu eenmaal het onbeperkte vertrouwen van zijn 'kinderen'. De dissidenten hadden slechts twee uitwegen. Ze konden kiezen voor het anarchisme, waarvan in Gent wel altijd een kleine kern met een krantje bestond en waarvoor de Nederlandse anarchist Domela Nieuwenhuis een goed woord over had, of het links-liberalisme. De anarchisten schopten het nooit ver want tegen de macht van Vooruit konden ze niet optomen. Wie bij de liberalen terecht kwam en een eigen bedrijf was begonnen, kon blijkbaar wel een achtbaar burger worden. Paul Verbauwen was er zo eentje. Voor de opposanten van Anseele was het dilemma dus buigen of barsten. Want van partijdemocratie was al snel geen sprake meer.

Hoewel Vanschoenbeek een grote hoeveelheid materiaal over het Gentse 'reëel bestaande socialisme' en de 'socialistische nomenklatura' heeft verzameld en op een aangename en leesbare manier presenteert, blijft de lezer achteraf met een onbevredigd gevoel zitten. Was het dat? Is dit een geschiedschrijving van de Gentse Vooruit die volledig vernieuwend is? Dit is zeker niet helemaal het geval. Behalve de nogal kritische en afstandelijke toon van het boek, valt toch op dat Vanschoenbeek de Gentse socialist en hun aanhang grotendeels 'buiten de context' behandelt. De tegenspelers (liberalen en katholieken) komen er bekaaid af. Overzichtelijk gepresenteerde statistische gegevens over bijvoorbeeld de groei van de Gentse bevolking, de wijken en buurten, de werkgelegenheid, enz.

ontbreken. De auteur heeft de lezer niet willen vermoeien met verkiezingsanalyses. Gegevens over de economische ontwikkeling van Gent in deze periode zijn schaars. We worden wel geconfronteerd met biografische schetsen van militanten en hun strapatsen (sommigen vuurden wel eens hun revolver af), maar met wie ze getrouwd waren en hoeveel kinderen ze hadden, vernemen we niet. Zelfs over het huwelijk van Anseele is de auteur discreet (Anseele trouwde pas rond zijn veertigste en wel met een werkster van Vooruit). Vermakelijk is ook dat de socialistische militante Emilie Claeys volgens de auteur in november 1896 op 'overspel' werd betrapt en daarom uit de beweging gezet. Helaas, niet Emilie Claeys kon men op 'overspel' betrappen, maar wel de met haar samenwonende nog getrouwde man.

Voorts kan men betreuren dat dit boek geen bronnenopgave heeft. Voor een werk met wetenschappelijk pretentie is dat onaanvaardbaar. Maar nog minder gelukkig kan men zijn met de theoretische stellingname van de auteur ten aanzien van het ontstaan en de ontwikkeling van het pragmatisch reformisme in de arbeidersbeweging. Vanschoenbeek wijst eerst de 'complottheorie' af om dan parmantig te beweren dat de 'integratie' van de arbeidersbeweging een gevolg is van een louter sociologisch resultaat van vervulde emancipatorische eisen. Dit is wel een wat magere bewering en geenszins een verklaring voor het ontstaan van een typisch verschijnsel als het Vlaamse reformisme. Overigens, de auteur draagt in zijn boek voldoende materiaal aan om zelfs aannemelijk te maken dat het Gentse reformisme zich slechts kon doorzetten omdat het in steeds sterkere mate allerlei bezoldigde functies (d.i. bureaucratie) kon scheppen voor de ijverige militanten. Die functies hoefden niet allemaal vetbetaalde banen te zijn waarvoor weinig 'militantisme' in de vrije uren werd gevraagd.

De Vooruit was een 'going concern' dat vooral het geloof in het gradualisme en reformisme bevestigde en dat het succes van die strategie ook uitstraalde. Het reformistisch bewustzijn werd dus, om Kautsky en Lenin

grappig te parafaseren, wel degelijk van buiten in de arbeidersklasse ingebracht. Een ander verhaal is natuurlijk hoe die reformistische leiders, eens ze op grond van de opgebouwde klassemacht, aan grote politiek deden, d.w.z. oorlogskredieten goedkeurden, het kolonialisme verdedigden, sociale pactsen afsloten, algemene stakingen de nek omdraaiden, enz. Allicht is dit een variant op de 'complottheorie', ware het niet dat de leiders van de Belgische socialistische beweging zelf kampioenen waren in het ontmaskeren van vermeende complotten van de staatsveiligheid (Pourbaix!).

Juister zou zijn te stellen dat met de groeiende macht van de arbeidersbeweging de socialistische leiders ook aan machtspolitiek moesten doen. Ze kozen om een aantal redenen ondubbelzinnig voor het reformisme en het pragmatisme. Louis Bertrand wist dit te omschrijven als een uiting van 'le bon sens belge'. Minder prozaïsch, maar wel erg demagogisch, wist Anseele die strategie aan de stakers te verkopen als 'het kapitalisme bombarderen met broden'.

Wie het mocht vergeten zijn, de Belgische Werkliedenpartij (BWP) had voor 1914 een soort monopolie van de belangenvertegenwoordiging van de arbeidersklasse. Hoewel de christen-democraten waren in opkomst, maar nog zwak en afhankelijk van kerk en burgerlijke patronage. De liberalen konden in de grote steden nog wel een deel van de arbeidersaristocratie als kiezers monopoliseren, maar moesten met lede ogen zien hoe de socialisten ook dat kiespubliek binnenhaalden. Christen-democraten en liberalen waren evenwel rechtse concurrenten van de BWP. Hoe zat het nu met de 'gauchistische' concurrentie?

Mocht er in de arbeidersklasse dissidente anti-BWP geluiden te beluisteren zijn geweest, dan kwamen die van de anarchisten. Maar het anarchisme was na de oprichting van de BWP in 1885 al snel een marginale stroming geworden die dreef op een handvol militanten en wat efemere weekbladen met vlammende koppen. Over dit anarchisme nu heeft Jan Moulaert een omvangrijke en vooral baanbrekende studie gepubliceerd. Over het

anarchisme wisten we tot voor kort weinig of niets, want, behalve wat verspreide en fragmentarische studies, was dit aspect van de geschiedenis van de arbeidersbeweging onbeschreven gebleven. De verklaring voor deze omissie is duidelijk: de anarchisten waren de verliezers en de overwinnaars (de socialisten) hadden er geen behoefte aan om in hun jubileumboeken en hun met academische pretenties omhangen hagiografische werken het anarchisme enige betekenis toe te kennen.

Het Belgisch anarchisme in kaart brengen is niet eenvoudig, weet Jan Moulaert te melden, omdat de anarchisten weinig administratieve sporen hebben nagelaten. Hun pers was zwak, verspreid en had te lijden onder een gebrek aan continuïteit. De anarchisten werden vervolgd, verhuisden vaak, doken onder en verkozen de anonimiteit. Ze hielden niet van organisatie en centralisatie en waren verliefd op hun eigen ego en de propaganda. Moulaert stipt aan dat het Belgisch anarchisme, in tegenstelling tot dat in Frankrijk en Nederland, geen grote figuren kende en in een zekere marginaliteit vegeteerde. In Frankrijk kon het anarchisme rond 1900 op een zekere sympathie van de kunstenaars bogen. Maar in België waren de socialistische Volkshuizen de thuishavens van de anarchiserende kunstenaars. Voorts was in Frankrijk de socialistische beweging versplinterd en hadden de vakbonden hun autonomie bewaard. In Frankrijk bestond het algemeen stemrecht (voor mannen), terwijl in België de socialisten hun arbeidersaanhanger konden mobiliseren rond de beweging voor het algemeen stemrecht. Moulaert bestrijdt dat het anarchisme een product was van de kleine burgerij en de ambachtelijke handarbeiders. De resultaten van zijn onderzoek geven weer dat de anarchistische beweging onder alle lagen van de arbeidersklasse recruteerde en dat de typische kleine burgerij nauwelijks vertegenwoordigd was. Hij wijst op de aanwezigheid van zowel mijnwerkers als houtbewerkers en metaalbewerkers. Het anarchisme was wel degelijk een stedelijk verschijnsel, want het had geen aanhang op het Belgische platteland.

Moulaert geeft ook aan waar het zwaartepunt van het anarchisme lag. Hij wijst een aantal kernen aan met Brussel, Luik, Charleroi, Verviers en ook Mechelen als 'fakkeldragers'. Hij geeft ook aan dat de anarchisten al snel uit de BWP en de Volkshuizen (behalve in het Luikse) werden gebannen, omdat ze de parlementaire of politieke actie niet erkenden en opkwamen voor het zogenaamde 'integrale socialisme'. De anarchisten waren de 'revolutionairen' die elke vorm van autoriteit, vooral dan de staat en het parlementarisme, verwierpen, omdat dit alles tot een blijvende verknechting van de arbeiders zou leiden. De anarchisten waren uiteraard principiële anti-militaristen en pacifisten. Ze waren heftige anti-clericalen en bestrijders van de kapitalisten en huiseigenaren.

Het probleem was hoe zij hun idealen wilden bereiken. Daarin verschilden ze grondig van mening met de socialisten. In algemeen stemrecht zagen ze niets. Ook allerlei organisaties met hun 'leiders' verwierpen ze als strijdig met hun ideaal en als mogelijke bron van een nieuwe vorm van dictatuur. Ze meenden dat de anarchistische propaganda de massa bewust moest maken en aansporen 'nee' te zeggen tegen elke onderdrukking. Dan zou het onderdrukkende systeem ook in elkaar storten. De opstand was dus het ultieme doel met als uitkomst het instellen van het regime van de anarchie. De producenten (arbeiders, boeren) zouden zich dan autonoom organiseren en produceren zonder dat de uitbuiters en de staat nog zouden kunnen teren op de producenten.

Probleem voor de anarchisten was uiteraard wanneer en hoe die massa in opstand zou komen. En hoe men die opstand kon bespoedigen. Heel heldere en bruikbare ideeën had men niet. De anarchisten ontpopten zich al snel tot de prototypes van de machteloze linkse fraseurs die om de revolutie roepen in niet-revolutionaire situaties en tijdens momenten van grote klasseonrust volledig voorbijgestevend worden door de massa. Toen de BWP met succes de beweging voor het algemeen stemrecht lanceerde, konden de anarchisten enkel maar op meetings en in bladen in de contramine gaan. Ze maakten weinig indruk

op de arbeiders. Ten hoogste werden ze getolereerd. Een toevloed van militanten hadden ze dus niet te vrezen. Voorts pantserden ze zich tegen deze tegenslagen door een zekere hoogmoedige houding aan te nemen. Ze voelden zich een 'arbeiderselite' die het spel van de corrupte 'politici' wel door had.

Een ander probleem dat weldra de anarchisten zou verdelen was de 'propaganda van de daad'. Overall in Europa zag men na 1890 een individualistische terroristische praktijk opkomen, veelal bedreven door losgeslagen (gedeklasseerde) individuen. Deze geweldplegingen met bommen en dynamiet brachten het politieapparaat in beweging en de daarop volgende repressie trof zowel de geweldloze als de 'daadkrachtige' anarchisten. Bladen die het geweld predikten of de feiten goedkeurden werden verboden, de drukkerijen gesloten en de auteurs van de artikelen in de nor gedraaid. Zo kreeg het anarchisme wel de broodnodige martelaren, maar nog geen voet aan de grond in de arbeiderswijken.

Dat veranderde pas na 1900 toen de anarchisten een toenaderingspoging tot de opkomende vakbeweging waagden in de hoop zo een publiek te bereiken en de 'politici' een voet dwars te zetten. Men moest de arbeiders zien te winnen door het propageren van anarcho-syndicalistisch georiënteerde vakbonden of groepen. Maar ook hier wisten de anarchisten weinig succes te behalen omdat het terrein al bezet was en omdat binnen het anarchisme een zekere weerstand leefde tegen elke vorm van centralisatie van de propaganda. In de vakbeweging zelf woedde vooral een strijd tussen de 'politici' van de BWP en de 'neutralisten' die de vakbonden buiten de BWP wilden houden in de hoop zo makkelijker te groeien en niet in politieke stakingen te worden meegesleurd. Dat was vooral na 1902 een issue geworden toen de BWP de algemene staking voor het algemeen stemrecht had afgeblazen. Maar ook nu weer konden de anarchisten hun slag niet thuis halen. De 'opstandige' vakbonden gooiden het tenslotte toch weer op een akkoordje met de 'politici'.

Inmiddels was er naast het anarcho-

syndicalisme een nieuwe stroming opgekomen die zich revolutionair-syndicalistisch noemde en die van de hypothetische algemene staking en de propaganda daarvoor een nieuwe religie had gemaakt. Die staking zou dan tot de val van het kapitalisme en de staat leiden. De revolutionaire syndicalisten konden zich veel gemakkelijker in de vakbonden inwerken, maar ook hun actie leverde weinig resultaat op, omdat de socialistische vakbonden weldra een veel snellere groei zouden kennen.

Naast deze vakbondsactivisten bleef de anarchistische beweging nog altijd bevolkt met principiële individualisten die van geen organisatie wilden horen. Ze werden concurrentie aangedaan door een nieuwe generatie van 'illegalen' die kozen voor een volledige breuk met de buitenwereld en van hun illegale acties ook hun propaganda besloten te maken. Bankovervallen werden niet geschuwd. De bende van Bonnot was er de meest spectaculaire uiting van. Dat illegalisme kon enkel leiden tot tuchthuisstraffen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het anarchisme weer terug bij af.

Deze studie van Moulaert behandelt in chronologische volgorde de wederwaardigheden van het Belgisch anarchisme. Die geschiedenis loopt parallel met die van de BWP en de lokale geschiedenis van de arbeidersklasse in de grote steden en de Waalse bekkens. Het anarchisme staat daarbij bol van de ruzies, dissidenties, failliete bladen en processen. Militanten komen en gaan.

Omdat de auteur zich vooral van de anarchistische pers als bron moest bedienen, worden we op een overdaad aan krantentitels en lokale toestanden vergast. Voor de niet al te gespecialiseerde lezer moet dat zeker tot bederf van het leesplezier leiden, want Moulaert spaart de details, de herhalingen en de opmerkingen en bedenkingen tussen neus en lippen door niet. Het gevolg is een verhaal dat elke vaart mist en dat bij wijlen een stilistisch belabberde indruk maakt. Hoewel het boek een onmiskenbare sympathie voor het anarchisme uitstraalt, kan het de lezer niet enthousiast maken voor het onderwerp. Dat

komt doordat Moulaert veel te veel op zijn bronnen plakt, de neiging heeft de meest onbeduidende voorvallen of feiten breed uit te meten en daarbij zichtbaar gelooft dat alle anarchistische debatten van even groot belang waren. Als minderheidsstroming moet men het anarchisme vooral projecteren tegen de groei en het succes van de BWP. Dat heeft Moulaert verzuimd. Voorts heeft Moulaert een zekere allergische afkeer voor conceptualiseren en theoretiseren. Blijkbaar denkt hij dat het anarchisme een te complex verschijnsel is om er algemene kenmerken aan toe te kennen of er een sociologische analyse op los te laten. Dat is in strijd met de huidige trend in de geschiedschrijving. Moulaert zet zich vooral af tegen de marxistische analyse die het anarchisme als een beweging van ten dode opgeschreven ambachtelijke arbeiders en kleinburgers afschildert. Als tegenbewijs voert Moulaert daarom industriearbeiders en mijnwerkers op als de natuurlijke achterban van menige anarchistische organisatie. Maar de feiten suggereren eerder het tegenovergestelde. Indien Moulaert zijn energie had gestoken in het analyseren van het anarchistische milieu, dan had hij ontdekt dat de anarchisten een onmiskenbare affiniteit hadden met het radicale anti-clericalisme van de vrijdenkersgroepen. De mijnwerkersaanhang kwam vooral uit het Luikse (de kleine anthracietmijnen voor huisbrandkolen?), uit de meubelindustrie in Mechelen (kleine bedrijven, veel thuiswerkers), de ambachtelijke wolindustrie in Verviers met haar typische arbeidsdeling en thuiswerkers, etc. Het vervelende met de beweringen van Moulaert nu is, dat hij geen onderzoek heeft gedaan naar de socio-professionele toestanden in die plaatsen waar het anarchisme enige aanhang had. Zijn studie blijft louter hangen op het niveau van de bewegingsgeschiedenis die de handelt over krantjes, groepjes en congressen; kortom, veredelde kroniekschrijverij die op de bronnen plakt en daardoor een indigeste indruk maakt.

André Mommen

Guy Vanschoenbeek, Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen, Gent: Amsab en Antwerpen: Hadewijch, 1995.

Jan Moulaert, Rood en zwart. De anarchistische beweging in België, Leuven: Davidsfonds, 1995.

Natuur tussen mythe en techniek en Duurzaamheid en democratie

Moderne mensen lijken hun vermogen om sociale fenomenen te controleren, te manipuleren gradueel te verliezen. Het geloof in de maakbaarheid van de samenleving is dood, toch doen we verder alsof dat niet het geval is. We lijken thans minder dan vroeger activiteiten te kunnen ontplooien die gebaseerd zijn op een vooraf bedacht plan en gericht zijn op het realiseren van welomlijnd doelen. Een begin van uitweg uit deze situatie bestaat uit het afstappen van de traditionele twee-eenheid, het zoeken naar technologische oplossingen (en het daarbijhorende verwaarlozen of wegdrukken van sociale innovaties) en het aanhangen van maakbaarheidspretenties. Voor dat afstappen zijn goede argumenten aan te geven: maatschappelijke veranderingen zijn terugkijkend verklaarbaar, maar blijken niet of nauwelijks voorspelbaar te zijn. Traditionele pogingen om de onvoorspelbaarheid in te tomen, werken contra-productief. Het streven naar overzichtelijkheid vanuit een perspectief van maakbaarheid hindert de ontplooiing van creativiteit die vereist is om nieuwe uitdagingen te benaderen. De rol die de politiek in de huidige wereld nog kan spelen, staat ter discussie. Achterhuis citeert uit een folder van de Open Universiteit: "Van politiek kan alleen sprake zijn als omstandigheden veranderbaar zijn en gewenste situaties in beginsel als maakbaar worden gezien." Aan die voorwaarden is niet langer voldaan. Thans zijn wij gedwongen om te spreken van tamelijk onvermijdelijke situaties.

Mensen zoeken wanhopig naar woorden, beelden, metaforen en begrippen die de nieuwe

situatie waarin wij ons op maatschappelijk en cultureel vlak bevinden, adequaat kunnen verwoorden. Ingenieurs beseffen vaak maar al te goed dat zij geen dingen meer maken, maar eerder handelend vorm geven aan de samenleving en zonder dat hen mogelijkheden ter beschikking staan om hiervoor verantwoordelijkheid uit te drukken. Moderne mensen weten best dat zij op allerlei manieren gekoppeld zijn aan apparaten, maar spreken daarover nog steeds alsof die apparaten simpele, dienstige en neutrale instrumenten zijn. Iedereen weet dat er in ons land allang geen ongerepte natuur meer bestaat. Niettemin trekken wij er in het beleid dat de natuur probeert te conserveren nauwelijks consequenties uit. Zo zijn vele zaken te noemen. Wie in de moderne wereld het begrippenpaar technologie - maatschappij blijft gebruiken, ontleent zichzelf grotendeels het zicht op veel hedendaagse en toekomstige ontwikkelingen. Wie spreekt over "maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen," over "het aanpassen van techniek aan maatschappelijke wensen" of over "het brengen van de productie en de techniek onder de normatieve controle van de gemeenschap" ziet over het hoofd dat techniek en maatschappij niet netjes afgegrensd zijn.

De conceptuele apparatuur, waarmee we onderscheiden delen van een samenhangende werkelijkheid proberen te beschrijven, is grotendeels achterhaald. Dat is het basisidee van dit boek. Wetenschap, technologie, economie, cultuur, politiek sudderen in een stoofpot en nemen van elkaar de eigenschappen over. Achterhuis geeft hiervan een illustratie aan de hand van de wagen. Dat de moderne mens niet meer in een biotoop maar in een technotoop leeft, is duidelijk te merken aan dit sociale heilige monster, dat nu eenmaal weinig of niets meer heeft te zien met het op de meest efficiënte wijze oplossen van bepaalde problemen of leveren van bepaalde diensten. Reeds lang voor het ontstaan van de ons thans vertrouwde congestie en andere verkeersproblemen en lang voordat de wagen in de publieke opinie met milieuvuiling en natuurvernietiging in verband werd gebracht,

toonden studies ten overvloede aan dat het wagenverkeer zowat het meest inefficiënt denkbare vervoerssysteem is. Niettemin werd het wagenverkeer tot nog toe geen onderwerp van een publiek debat. De "ideologie" van de wagen werd niet doorbroken. Dat komt mee doordat de wagen niet alleen een technisch artefact (waaraan vanzelfsprekend allerlei belangen kleven), maar ook een cultuurfenomeen is. Als technisch artefact kan de wagen (of het wagenverkeer) zijn beste tijd gehad hebben, als cultuurfenomeen gaat hij waarschijnlijk nog een stralende toekomst tegemoet. Cultureel wordt het fenomeen van de wagen beschreven als een cocon van privacy in een vermaatschappelijkte ruimte. De wagen is verbonden met status en lifestyle, de enige waarden die in de postmoderne samenleving overeind schijnen te blijven. De wagen is niet alleen een middel tot vervoer, óók daarom (dus naast de belangenkwesties) is het mobiliteitsprobleem feitelijk niet beheersbaar. In het artefact 'wagen' zijn technische en culturele, negatieve en positieve aspecten onontwaaarbaar met elkaar vervlochten. De wagen is het symbool bij uitstek van de eindeloze consumptie. Het is dan niet verwonderlijk dat de autoverkopen steeds opnieuw de prognoses overtreffen en dat juist zware wagens, met een groot acceleratievermogen in plaats van zuiniger wagens in trek zijn. "Wie tegenwoordig de auto vooral als vervoersmiddel kritiseert en aanpakt," schrijft Achterhuis "beweegt zich op hetzelfde niveau als de middeleeuwer die de kathedralen alleen maar zou zien als een efficiënte oplossing van het probleem hoe God gezamenlijk in een gebouw te eren, en die om kathedralen minder hoog te laten bouwen, zou voorstellen zoiets al een steenbelasting in te voeren."

Over het algemeen wordt technologie, zeker door de technologen, gezien als een middel om, gegeven bepaalde voorwaarden, op de meest efficiënte wijze maatschappelijke doeleinden te bereiken. Technologie biedt volgens deze visie een oplossing voor vooraf gedefinieerde maatschappelijke problemen. Technologie is echter meer dan een middel om een vooraf gesteld doel planmatig en rationeel te bereiken.

De technologie is een interpretatiekader van problemen. De technologie creëert zelf de voorwaarden waaronder zij kan functioneren, hetgeen vaak weer heel nieuwe problemen oproept. Technologie is, meer dan een instrument, het milieu waarin de moderne mens leeft. Wie technologie en technische artefacten alleen ziet als middelen (eventueel als inadequate middelen tot ongewenste doelen), miskent de belangrijke culturele waarden die in haar gestalte krijgen. Een meer adequate kijk zou volgens Achterhuis reden zijn voor een zeker optimisme. In het verleden werden grote culturele veranderingen gerealiseerd door kleine voorhoedes die een andere richting wezen en die richting daadwerkelijk insloegen. Er is geen reden waarom dit niet zou gelden voor de op termijn onontkoombare grote culturele (en sociale?) veranderingen in de richting van natuur- en milieubehoud. Er bestaat volgens Achterhuis bovendien een redelijk groot draagvlak voor impopulaire maatregelen, op voorwaarde dat die duidelijk gemotiveerd en helder gepresenteerd worden. Op dit punt laat de overheid het echter al jaren afweten. Dit kan juist zijn, maar maatschappijen hebben tegelijk af te rekenen met sociale en ecologische uitdagingen. Achterhuis heeft geen antwoord op de vraag op welke manier die sociale uitdagingen moeten worden aangepakt. Een bespreking van de impact van technologische ontwikkelingen op de werkgelegenheid schittert andermaal door afwezigheid.

Achterhuis spreekt over de noodzaak van een verschuiving van maakbaarheid naar stuurbaarheid. Bij sturing gaat het over de vraag van de beheersbaarheid van de technomaatschappij. Het idee is het technologiebeleid verantwoordelijkheid en begrenzing op te leggen. Hoe dat in de praktijk kan, is niet duidelijk, maar er bestaan aanzetten. Zo werd in Nederland een publiek debat georganiseerd over de genetische modificatie van dieren. Een goed voorbereid lekenpanel stelde (weliswaar drie dagen lang en zonder tot een besluit te komen) allerlei vragen over mogelijke ontwikkelingen en effecten van genetische modificatie aan een aantal

deskundigen. In Denemarken worden soortgelijke debatten al langer georganiseerd. Op die manier is het idealiter mogelijk dat technologie en samenleving op een meer democratische wijze dan nu het geval is in elkaar doordringen (of: dat de patstelling, waaruit "de" (enige) techniek ontstaat, die dan te nemen of te laten zou zijn, doorbroken wordt). De Deense voorbeelden laten zien dat het niet gaat om het aanpassen van de maatschappij aan een autonoom geachte technische ontwikkeling of, omgekeerd, het structureren van technologie volgens vaststaande maatschappelijke wensen en normen. Door de debatten verwierven zowel deskundigen als leken ideeën over hoe zowel de technologie als de maatschappij in wederzijdse beïnvloeding in een bepaalde richting gestuurd zouden kunnen worden. Welke technologische mogelijkheden zo opdoemen of in welke zin maatschappelijke normen kunnen veranderen, blijft echter onvoorspelbaar.

Technologie kan volgens Achterhuis het best worden beschouwd als het resultaat van sociaal handelen en van sociale strategieën van verschillende maatschappelijke groepen. Naargelang van de wisselende macht en invloed van deze groepen, de coalities die ze aangaan enzovoort, verandert de technologie van spoor. In plaats van technologie te zien als een autonome kracht die voortrolt door een eigen interne logica en zo invloed heeft op de maatschappij, wordt de technologie beschouwd als "maatschappelijk proces." Aan de technologie als een maatschappelijk proces, kan door maatschappelijk handelende mensen richting gegeven worden. De technologie wordt niet defaitistisch gezien als een uit de kooi van de menselijke controle ontsnapt monster van Frankenstein. Technologie en wetenschap zijn geen autonome velden. Politieke en culturele veranderingen kunnen de techniek 'sturen'. Beslissend daarvoor is dat de besluitvorming democratisch en doorzichtig wordt, dus ongetwijfeld met grote participatie en nieuw burgerschap gepaard gaat. Het probleem waarvoor Achterhuis geen aandacht heeft, is dat voor het bevorderen van zulk burgerschap in

eerste instantie “empowerment,” sociale herverdelingspolitiek en democratisering, noodzakelijk is. We staan dus voor een cirkel die in de sociale en politieke werkelijkheid vaak voorkomt: de besluitvorming zou democratischer moeten, maar om dat te bereiken zijn maatregelen nodig waaruit die democratisering reeds blijkt.

Essentieel is, dat het niet gaat om de enig mogelijke technologie, maar om een welbepaalde technologie, namelijk om de technologie als het “product” van machtsverhoudingen. De meeste technologen vinden dergelijke analyses volkomen onzinnig. Wetenschap gaat over harde feiten en technologie is toegepaste wetenschap. Dat heeft niets met waarden en sociale verhoudingen te maken. Dat is de heersende ideologie (hard objectivisme en neo-liberalisme). Al degenen die steeds de mond vol hebben over de noodzakelijke aanpassing aan de technische innovatie (wat is een programma als ‘Alle vijf’ anders dan een wekelijkse evangeliedienst voor de heilige wetenschap?), zouden eens moeten worden gedwongen na te denken over de mogelijkheden van sociale innovatie. Vele problemen, waarvoor momenteel nagenoeg uitsluitend technologische oplossingen worden gezocht, zijn waarschijnlijk grotendeels op te lossen door betrekkelijk eenvoudige sociale veranderingen (en de daarbij horende technologie). Die oplossingen kunnen nu echter niet worden gezien, de “technological fix” maakt ziende blind.

Achterhuis geeft voorbeelden van technologie als sociaal proces. Het technologie-onderzoek heeft de wending (naar de empirie) in de wetenschapstheorie gevolgd. Meer en meer wordt de nadruk gelegd op het gegeven dat we niet te maken hebben met een universele rationaliteit, maar met “context-gebonden rationaliteit,” niet met (de enige mogelijke) eenduidige, zich los van de maatschappij ontwikkelende technologie en wetenschap, maar met de sociale constructie van beide. Bijker e.a. leveren daarvan aansprekend voorbeelden. Bijker beschrijft de ontwikkeling van een ons welbekend en relatief eenvoudig artefact: de fiets. Uit het onderzoek van Bijker

e.a. blijkt duidelijk dat de fiets die wij tegenwoordig kennen geenszins het resultaat is van een rechtlijnige technische evolutie. De geschiedenis van de fiets laat zien dat er veel wegen zijn bewandeld, dat er vele soorten fietsen zijn ontwikkeld, die voor verschillende relevante sociale groepen geheel verschillende betekenissen hadden. Uit die lange evolutie komt uiteindelijk de moderne veiligheidsfiets uit de bus. Dit soort fiets is mee het resultaat van langdurige interacties tussen allerlei groepen. Technologische en sociale ontwikkelingen interfereren voortdurend met elkaar. De hedendaagse fiets is niet de enig mogelijke oplossing op een eenduidig gesteld probleem, maar een sociaal geconstrueerd artefact, dat via vele toevalligheden en kronkels gestalte kreeg en vervolgens op zijn beurt bepaalde maatschappelijke verhoudingen mee gestalte gaf. Volgens Bijker e.a. kan het “goed werken” van een machine niet als verklarende variabele gebruikt worden om aan te geven waarom die bepaalde machine aanvaard en verder ontwikkeld werd. Juist het “goed werken” dient te worden verklaard. “Goed werken” en “niet werken” zijn contingente eigenschappen van een artefact waarover in concrete historische en culturele constellaties op uiteenlopende wijzen beslist wordt. Bijker en zijn medewerkers geven ter zake verscheidene voorbeelden (bijv. over de ontwikkeling van daglampen, vliegtuigen, medische ontwikkelingen, de ontwikkeling van soorten plastic, de doorbraak van het bakeliet, de accuraatheid van raketten, enz.)¹.

Dergelijke kijk opent bepaalde perspectieven. In *Natuur tussen mythe en techniek* attendeert Achterhuis op deze problematiek, maar gaat hij er niet verder op in. Dit gebeurt wel in de mee door hem samengestelde bundel *Technologie en samenleving* (Garant, 1995). Dit boek bespreek ik bij leven en welzijn in een volgend nummer. De identificatie, de meting en de waardering van de impact van nieuwe technologieën gebeurt als politieke selectie. In de maatschappij waarin wij leven worden conflicterende definities van technologische gevolgen niet op zichzelf als problematisch erkend, maar gereduceerd en

geassimileerd tot manifestaties van de maatschappelijk normatieve dissensus. Wat beschouwd wordt als een technisch feit (als een technologie) en wat beschouwd wordt als behorend tot de sfeer van sociale waarden dient te worden beschouwd en onderzocht als behorend tot de *definitiestrijd* die eigen is aan alle vormen van machtsstrijd². Er moet worden erkend dat “impact assessment”-studies in plaats van conflicterende evaluaties van feiten te geven, feitelijk rivaliserende interpretatieve raamwerken zijn in dewelke feiten en waarden zijn samengebonden door machtsverhoudingen. Een analyse van de technologische besluitvorming kan bijgevolg niet worden gebouwd op een theoretisch model dat uitgaat van een a priori scheiding tussen feiten en waarden. We moeten af van een conceptie waarin democratische besluitvorming over technologie bekeken wordt als een politisering van iets van buitenaf, dat, op zichzelf, geen politiek herbergt. Daarin ligt een belangrijke uitdaging.

Het probleem is dat de ideologie die een scheiding tussen feiten en waarden poneert (en bewerkstelligt), het objectivistische of positivistische kennisideaal, tevens het schijndemocratisch paradigma creëert waarin mensen (zogezegd) kunnen kiezen voor of tegen de technologie, maar er (in elk geval) niet *over* kunnen beslissen. Ofwel is men voor “de” (de huidige) technologie ofwel is men ertegen, maar een verstandige aanpak is niet mogelijk en de machtelozen, waaronder ganse gemeenschappen (die zich dan prostitueren aan het flitskapitaal in de hoop dat daarvan een deel uit de hemel valt in de vorm van investeringen (arbeidsvernietigende technologie), verliezen altijd [cfr. Amin]). Het is echter mogelijk - en hier ligt een werkelijke uitdaging - dat politieke actoren (gemeenschappen), expliciet “in” de technologie treden. Daarvoor is wel vereist dat de tegenstanders van “de” technologie een andere (niet-technologische) conceptie van technologie hanteren dan de voorstanders ervan en dat zij macht verwerven. Ook over de technologie zelf is een definitiestrijd aan de gang. Technologen en machtige groepen schuiven een conceptie van

technologie naar voren waarin de werkelijke processen van eindeloze, “piecemeal” sociaal gestuurde interventies volgens dewelke (bijna) elke technologie feitelijk tot stand komt en zich ontwikkelt, volkomen ontkend worden (er is de technologie, namelijk de technologie die mogelijk is, punt - dit is dus volkomen verkeerd). Hierover nog twee woorden. Sommigen staan de ontwikkeling van “alternatieve technologie” voor. Het gevaar van een alternatieve technologie is dat zij, indien zij tot ontwikkeling zou komen, als de eigene technologie van de ecotechnocraten, inherent volkomen even ondemocratisch zou zijn als de nu bestaande technologie. Mensen hebben niets aan een technologie die het milieu spaart ten koste van de mensen zelf (en ten koste van de natuur die niet als milieu zou worden beschouwd - dat is ook een kwestie van definities). Bepaalde ecotechnocratische opvattingen, bijv. over de “milieugebruiksruimte” (zie noot 3), de voorgestelde vormen van “technology assessment” (TA), evenals het extreme ecocentrisme en het gemoraliseer van ecotechnocratische zijde doen niet veronderstellen dat de ecotechnocraten maatschappelijke verhoudingen werkelijk in democratische zin veranderd willen zien. Dergelijke conceptie van alternatieve technologie is bijgevolg oninteressant. Veel beter is het wetenschap en technologie als belangenvelden te erkennen en manieren tot ontwikkeling te laten komen om de gemeenschap op die velden aanspraak te doen maken.

De tweede opmerking handelt over TA, over manieren om technologische ontwikkelingen te evalueren en te sturen. Nieuwe technologieën brengen risico's met zich mee. Die risico's kunnen dikwijls niet worden berekend, zij kunnen hoogstens worden ingeschat. Risk Assessment (RA) en Technology Assessment (TA) zijn methodes om risico's van technologieën in te schatten. Maar er zijn problemen. Bepaalde zaken kunnen niet met enige graad van precisie worden voorspeld. Er zijn niet-anticipeerbare consequenties en inconsequente anticipaties. Beleidsmensen zijn meestal ook geen kernfysici, informatici of biotechnologen. De gegevens moeten voor hen

interpreteerbaar blijven. "Feiten" komen niet tot het beleid via de meest optimale weg, maar via de manier die het meest geschikt is om te gedijen in administratieve omgevingen en grote hiërarchische apparaten. Dat hierin grote ongelijkheden spelen, hoeft geen betoog. Een ander groot probleem is dat technologieën niet geheel afgewerkt ter wereld komen. Een "nieuwe technologie" is in feite een etiket dat retrospectief op een specifiek deel van de technologische ontwikkelingen wordt geplakt. Tegen de tijd dat een technologie als nieuw wordt erkend, wordt er al mee gewerkt, wordt er al verder aan gewerkt en is de technologie reeds uitgezwermd (cfr. Ellul). Het lijkt niet mogelijk op voorhand wenselijke technologie te selecteren, om technologie in stukjes te breken waarvan sommige wel en andere niet ontwikkeld moeten kunnen worden. Op het tijdstip waarop een dergelijke beslissing zou moeten worden genomen, is er immers nog onvoldoende informatie en tegen de tijd dat die informatie ter beschikking komt, is het te laat. Technologie ontwikkelt zich bovendien door middel van transfers (stukken militaire technologie vinden bijv. toepassing in de medische technologie, er is constant kruisbestuiving). Het is bijgevolg onmogelijk om te weten welke ontwikkelingen de pas worden afgesneden. Niettemin is het, als we tenminste als mensen en uiteindelijk niet als cyborgachtige, geheel van machines afhankelijke, zelf machinale wezens, willen overleven, precies de vraag hoe gemeenschappen zich politiek dienen te organiseren om aan de weet te komen tot waar de grenzen van technologische innovaties zich kunnen uitstrekken. Het in die vraag besloten programma (politieke regeneratie) gaat veel verder dan TA, dat in de praktijk andermaal toch maar neer blijkt te komen op het zoeken naar manieren om de maatschappij beter af te stemmen op aanstormende technologieën. De opvatting dat technologie onder een vorm van externe controle zou moeten worden gebracht, doet misschien sympathiek aan, maar die opvatting en het daaraan ten grondslag liggende gevoel van onmacht om vat te krijgen op steeds nieuwe technologische ontwikkelingen komt

precies voort uit een achterhaald beeld van wat technologie nu precies is. Indien technologie een "sociaal proces" is, is het niet zinvol om nog te spreken over "externe" controle op technologie. Die terminologie verraadt precies een misplaatst, positivistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving (en de wenselijkheid daarvan). Het grote probleem met de vraag naar externe controle van technologie (zoals RA en TA) is dat niet wordt ingezien dat technologie in zich machtsverhoudingen herbergt (waarvan zij mee het resultaat is) en dat, tegelijk en evenzeer, sociale verhoudingen met technologische middelen (waarvan die verhoudingen mee het resultaat zijn) worden afgegrensd en in werkelijkheid worden gebracht. Pleiten voor externe controle is dan vragen om een archimedisch punt, buiten de elkaar overweldigende, tussen elkaar kronkelende, allang niet meer uit elkaar te houden domeinen technologie, cultuur, politiek enz. en waarvan de som de werkelijkheid uitmaakt. Technologie kan niet worden "gecontroleerd" (in traditionele zin). Dit maakt de technologie echter niet tot een autonome kracht. Technologie kan worden "gestuurd" (en zonder dat het potentieel aan innovatie vermindert - want waarom zouden mensen alleen ingenieus zijn in het verwerven van heerschappij door zich aan de natuur te onderwerpen (het Baconiaanse project) en niet tot een duurzaam "samenleven" met de natuur kunnen komen? Deze terminologie doet misschien "ecocentrisch" aan, maar volgens mij is de tegenstelling tussen econcentrisme en antropocentrisme een schijn tegenstelling. Hier is van belang dat democratische dan wel autoritaire sociale en politieke verhoudingen overeenstemmende democratische dan wel autoritaire technologie opleveren. Dit valt empirisch na te gaan. Volgens Lewis Mumford hebben beide (ideaaltypische) vormen van technologie al altijd bestaan. Achterhuis lijkt ook zoiets te denken waar hij schrijft dat wij als gemeenschap in zekere zin de technologie krijgen die wij verdienen. Het probleem is dan toch dat wij de technologie, die wij als gemeenschap verdienen, ook als individu geserveerd krijgen.

Een constructieve, planmatige technologie is in principe mogelijk, afhankelijk van de graad van democratie in de maatschappij. Kernenergie bijv. is het resultaat van welbepaald menselijk ingrijpen in de natuur volgens wel omliggende machtsverhoudingen. In andere omstandigheden en onder andere machtsverhoudingen zouden andere paden zijn bewandeld (of onbewandeld zijn gebleven). Er wordt gesproken over modulaire reactoren en kleinschalige, "walk-away" reactoren. Kernenergie was misschien nooit ontwikkeld. De effecten van straling waren, bij een beetje meer democratie en elementair ethisch bewustzijn (want dat gaat ook samen), nooit uitgetest op zwarten en criminelen. De bewapeningswedloop was wellicht achterwege gebleven. Kortom, de wereld zou er momenteel geheel anders uitzien. TA is daarentegen de agogiek die gepaard gaat met "problem solving". TA beweegt zich helemaal binnen het technologische paradigma (onderscheid tussen feiten en waarden en "externe controle"). TA wordt zo, in plaats van oplossingen voor problemen naar voren te schuiven, onmiddellijk een nieuw sociaal probleem. En daar hebben wij er nu te veel van. Ondermeer Deense basisdemocratische voorbeelden aan de andere kant laten zien dat het niet gaat om het aanpassen van de maatschappij aan een autonoom geachte technische ontwikkeling of, omgekeerd, het structureren van technologie volgens vaststaande maatschappelijke wensen en normen. Welke technologische mogelijkheden zo opdoemen of in welke zin maatschappelijke normen kunnen veranderen, blijft uiteindelijk onvoorspelbaar (men kan ook oproepen tot de afschaffing van het kapitalisme, maar deze oproep gaat uit van een voorbijgestreefd beeld van politiek). Die onvoorspelbaarheid is echter geen bedreiging en niet iets dat de mens moet proberen te vernietigen, die onvoorspelbaarheid vormt immers het bewijs van de menselijke vrijheid. Voor wie zich voor dergelijke problemen interesseert, is het boek van Achterhuis een sterke aanrader.

Duurzaamheid en democratie

Het boek van Korthals dan. Uit het thans dominante vertoog van milieudeskundigen komt de opvatting naar voren dat, aangezien individuele consumenten en producenten milieuproblemen zelf niet aan kunnen pakken, de overheid een dwingende rol moet spelen bij de oplossing van die problemen. De overheid moet op diverse niveaus sturen in de richting van duurzame ontwikkeling en met oog voor de intergenerationele rechtvaardigheid. Producenten en consumenten kunnen die problemen duidelijk niet zelf aan. Producenten voeren nauwelijks preventieve milieustrategieën en beperken zich tot "end of pipe"-oplossingen. De productie van vervuiling wordt niet of slechts marginaal aangepakt. Wanneer rekening wordt gehouden dat ook in de Derde Wereld het energieverbruik sterk zal toenemen, gaat het effect van technische verbeteringen helemaal teniet (bijv. katalysatoren). De overheid zal bijgevolg volumemaatregelen moeten nemen. Zij moet grenzen stellen aan de consumptie. Vanuit milieudeskundige hoek wordt dan ook gepleit voor het gefaseerd implementeren van duurzaamheidsstrategieën waarbij expliciet geformuleerde lange termijn doelen voorop staan. Dit geheel van opvattingen komt dus neer op een krachtig pleidooi voor een sterk (maar zeer selectief) overheidsoptreden. Alvast één probleem hierbij is dat de onderliggende assumptie, dat de overheid als een krachtdadige actor in het centrum van de beslissingsmacht staat, niet geproblematiseerd wordt. Milieudenkers denken (geloven te denken) dat, net zoals de welvaartsstaat de problemen van de loonafhankelijken oploste, zij nu de problemen van het milieu zal aanpakken. Dat zou natuurlijk kunnen tegenvallen. Volgens Korthals staren planners en milieubewegingen zich blind op een "doelen stellende" overheid. De milieuproblematiek is echter een volkomen nieuwe problematiek, waarvoor geen kant en klare oplossingen en strategieën beschikbaar zijn. Ecologische problemen vragen creatieve, nieuwe antwoorden. Die antwoorden kunnen niet

gevonden worden wanneer mensen alleen maar gezien worden als uitvoerders van milieubeleid. In plaats van het obligate "implementatie van door deskundigen ontworpen milieubeleid" moeten processen van wils- en meningsvorming op gang komen. Dat vereist dat de rol van de formele en de informele openbaarheden op een systematische manier moet worden uitgebreid. Dit zal niet zonder slag of stoot gaan. De gevestigde opvattingen over de oplossing van ecologische problemen gaan een heel andere richting uit. Een sterke overheid en een sobere leefstijl zijn de twee speerpunten die steeds meer naar voren worden geschoven. De groene pastorale ideologen beklemtonen dat wij leven op kosten van toekomstige medemensen. Zij zullen voor ons uitmaken welk gedrag als duurzaam geldt. Een democratische discussie daarover hoeft volgens hen niet, dat zou alleen gevaarlijk zijn³. Een democratische discussie zou trouwens het sociaal tekort voor de thans bestaande generaties in de heersende conceptie van duurzaamheid in de openbaarheid aan het licht brengen. Geen wonder dat auteurs uit Derde Wereldlanden duurzaamheid (in de betekenis van het Bruntland-rapport) "groen westers imperialisme" noemen. Korthals citeert een puntig gedicht van Kees Stip: "Mensenvriend, De mensheid heeft mijn hart/ en vergt mijn volle kracht. / Het zijn er vier miljard,/ dus jij moet even wachten." Intussen moeten vijf miljard mensen toezien op de vrijwaring van de intragenerationele rechtvaardigheid en zijn er nog meer wachtenden voor elk van u. Wat is, met andere woorden, het democratische draagvlak van het ecotechnocratische soberheids- en disciplineringsvertoog? Dergelijke discussies zijn helemaal niet nieuw. In de milieufilosofie bestaat grote scepsis over de vraag of de democratie (zoals we die hier kennen) milieuproblemen aankan. Op zich is die vraag natuurlijk legitiem. Opvallend is dat de democratie, zoals we ze hier kennen of een andere, meer democratische) democratie, veelal niet eens het voordeel van de twijfel krijgt. William Ophuls pleitte jaren geleden al voor een "natuurlijke aristocratie," een ecologisch

priesterschap, wiens taak er in bestaat de maatschappij tot maatregelen te dwingen die tot doel hebben de ecologische schaarste te bestrijden. Zonder verbloeming pleit Ophuls voor een "groene Leviathan." Juist omdat burgers alleen opgevat worden als consumenten en producenten, is er geen ruimte voor meer niet-ecotechnocratische alternatieven. Thans wordt met een verouderd middel, de welvaartsstaat, gepoogd geheel nieuwe problemen te regelen. Democratie komt bij de meeste milieudenkers slechts aan de orde voorzover het de nodige consensus kan bewerkstelligen voor de uitvoering van onpopulaire maatregelen. Door beleidswetenschappers allerhande wordt veel nagedacht en geschreven over hoe milieubeleid uitgevoerd dient te worden, en dat in schrille tegenstelling tot de vraag over hoe dat beleid in eerste instantie tot stand moet komen. De formulering van het beleid, de identificatie, de thematisering, de problematisering (en bijgevolg mogelijke oplossingen voor) van milieuproblemen gebeurt door wetenschappers, bureaucraten en politici. Volgens Korthals ligt hier één van de belangrijkste taken van de democratie, namelijk de thematisering en de problematisering van maatschappelijke kwesties in de vorm van openbare deliberaties via verwerving en toetsing van informatie. In de sfeer van de openbaarheid kunnen maatschappelijke problemen gesignaleerd, geïdentificeerd en op verschillende wijze geïnterpreteerd worden. Hier kan wat Korthals een deliberatieve politiek noemt, gestalte krijgen, een politiek die niet direct tot besluitvorming, maar tot een dynamisch, vaak heterogeen en polymorf proces van meningsvorming en -uiting, leidt. Dergelijke politiek, die geen democratedeficit zou vertegenwoordigen, zou door vele mensen als legitiem worden erkend en op die manier voor draagvlakken zorgen. Bovendien meent Korthals dat we voor de oplossing van de milieuproblematiek een pluralisme van oplossingsrichtingen nodig hebben. Volgens hem is de huidige milieuconsensus (ecotechnocratie en groene pastorale macht) enerzijds en het gebrek aan

verschillende scenario's om de duurzaamheidsproblematiek te benaderen anderzijds een gevolg van te weinig democratie. Samenvattend: "De vraag van de ecologen is de vraag of de democratie de milieucrisis kan overleven. Zij denken van niet en op zijn best geven ze de democratie nog even de tijd. Mijn vraag is daarentegen of de milieucrisis de democratie kan overleven en ik denk van niet. Democratie in de zin van democratische cultuur, is zelfs het enige middel dat we hebben om tot nieuwe, creatieve oplossingen voor de milieucrisis te komen. De milieucrisis kan alleen adequaat worden opgelost met meer democratie in de zin van meer deliberatie en openbaarheid. De milieucrisis overleeft meer democratie niet. Het door Korthals gehanteerde begrip van democratie omvat dus niet alleen de formele politiek, de parlementaire democratie enzovoort, maar ook de informele democratie, die bestaat uit de conflictueuze inbreng van autonome, kritische burgers in een participatief geheel van 'onderuit'. Die informele openbaarheid maakt de kern van de deliberatieve politiek uit. Korthals houdt een pleidooi voor een bevruchtend samengaan van "grassroot democracies" met de formele politieke instellingen. Vanuit die "grassroot organisations" zou een nieuwe politieke cultuur en zelfs een nieuwe politieke gemeenschap kunnen ontstaan. Volgens Korthals is zelfs maatschappelijk voldaan aan de noodzakelijke voorwaarden opdat dergelijke nieuwe democratische cultuur zou opbloeien.

Tot nog toe kon ik met dit betoog alleen maar instemmen. Dat momenteel op sociaal vlak is voldaan aan de noodzakelijke voorwaarden om een nieuwe democratische cultuur op te laten bloeien, geloof ik echter niet. Een eerste vereiste is dat niemand in de samenleving beroofd afgetrokken mag worden van elementaire sociale rechten, zoals het recht op een minimuminkomen, op sociale zekerheid, op onderwijs en op gezondheidszorg. Aan deze voorwaarde wordt momenteel helemaal niet voldaan. Hier spreekt het perspectief van de "middle class" of hoger. Ten tweede is goed onderwijs nodig, zodat opgroeiende mensen een

oordeelsvermogen en kennis verwerven. Aan deze voorwaarde is evenmin voldaan. In de derde plaats vereist de opbloei van een democratische cultuur volgens Korthals een leefstijl die overeenkomt met wat sociologen als Beck en Giddens individualisering en mobilisering noemen. Beck en Giddens beklemtonen dat individuen op veel verschillende manieren steeds mobieler worden. Een deel van de oude bevoogding is weg. Individuen dienen hun eigen leven uit te stippen op basis van confrontatie, onderhandelingen, vliedende solidariteiten, enz. Volgens mij is dit onjuist en staan fenomenen als individualisering en nieuwe pluraliteit meer democratie precies in de weg, zoals Beck in zijn uiteenzetting over de georganiseerde onverantwoordelijkheid trouwens op treffende wijze uiteenzet¹. Waarover gaat het hier? Giddens onderscheidt drie kenmerken in de laatmoderne, westerse samenlevingen. Er is ten eerste de globalisatie, een verbinding van gebeurtenissen die tegelijk op geheel verschillende plaatsen van de wereld optreden. Gebeurtenissen die zich ver weg afspelen, zijn van invloed op gebeurtenissen die dichtbij liggen (denk aan flitskapitaalstromen, milieu, wetenschap). Ten tweede ontstaan steeds meer abstracte, gedecontextualiseerde systemen, systemen die losgeraakt zijn van de concrete interactie van individuen en lokale contexten. Het voorbeeld daarvan is het ontstaan van de yuppie-"cultuur" op wereldschaal (woord tussen aanhalingstekens alleen in antropologische zin). Ten derde is er toenemende reflexiviteit. Giddens verstaat daaronder het feit dat iedereen in toenemende mate aangewezen is op kennis. Mensen beschikken volgens Giddens steeds meer over gemedieerde ervaring, dat is ervaring die werd opgedaan via media en deskundigen. Globalisatie, gedecontextualiseerde systemen en toenemende reflexiviteit bewerkstelligen dat mensen meer delibereren dan vroeger en over meer zaken (bij voorbeeld over de rolverdeling in het huwelijk). Op die manier ontstaat een grote (verwarrende?) mix van onbekende levensstijlen en een nieuwsoortige pluraliteit, die in strijd komt met de oude, starre normen.

In plaats van op nostalgische wijze die oude

normen en waarden te blijven koesteren, kan in deze “creolisering,” het ontstaan van de tweede moderniteit, ook een kans tot “empowerment” gezien worden: mondiger, niet meer volgens oude schema’s te “besturen” mensen kunnen het draagvlak vormen van een creatief en innovatief milieubeleid, van waaruit kan worden gewerkt naar duurzame ontwikkeling. Meningsverschillen in de publieke opinie worden dan niet meer beschouwd als storingen of breuken in een wenselijke consensus, maar attenderen op een gebrek aan het zoeken naar werkelijk innovatieve en structurele oplossingen van de milieuproblematiek. Kortom, in de culturele ontwikkeling van deze tweede moderniteit liggen aanknopingspunten voor een goed sociaal en ecologisch beheer. Individualisering en nieuwe pluraliteit kunnen bijv. de neiging van overheidsorganen tot verstarring en tot bureaucratische macht tegengaan en de overheid haar belangrijke taken goed doen uitvoeren. In concreto zou dit alles de vorm van een opvolger van de welvaartsstaat kunnen aannemen. Korthals’ bespreking doet mij echter vermoeden dat de “pluralisering” waarover hij het heeft beter “massificatie in verscheidenheid” zou kunnen heten, terwijl de “individualisering” perfect overeen lijkt te komen met onwerelds hedonisme en identiteitsverlies. Toenemende reflexiviteit beantwoordt volgens mij ook niet aan het steeds meer aangewezen zijn op kennis, maar aan het verstandelijk voorspelbaar trachten te maken van handelingen in een cultuur waarin, bij gebrek aan intersubjectiviteit, normen en waarden hun quasi-natuurlijke status verloren hebben. Omdat dat gebrek niet blijvend gecompenseerd kan worden door kennisvergroting, nodigt toenemende reflexiviteit uit tot surrogatief-mystieke vormen van collectieve zelfdefiniëring en individuele eigengereidheid. Toenemende reflexiviteit kan zo tot fundamentalisme in de politiek leiden. Op dit punt beland, is Korthals’ betoog voor mij dan ook volstrekt ongeloofwaardig geworden.

Die opvolger voor de welvaartsstaat, de preventiestaat, bestaat volgens Korthals in aanzet. Hij doelt op een meer communicatieve benadering, die rekening houdt met de eigen

handelingsruimte, creativiteit en verantwoordelijkheid van actoren. Die “actor-systeembenadering” vraagt in de eerste plaats om een andere vorm van beleidsformulering dan de huidige waarin de ecotechnocratische zo doorslaggevend dreigt te worden en in de tweede plaats om andere vormen van beleidsimplementering en -evaluatie. In de preventiestaat wordt het beleid geformuleerd via nieuwe levensstijlen en deliberatieve politiek: communicatieve processen (maar waar?, hoe blokkages overwinnen?, welke impact?, wat met problemen zoals bijv. torenhoge werkloosheid, onbetaalbare voorzieningen, ongrijpbare technologische ontwikkelingen, investeringsonwil, enz.?) van zelf uitzoeken en verder invullen van duurzaamheid. Vanuit het concept van een deliberatieve politiek heeft de overheid niet de taak om tegen welke prijs dan ook milieudoelstellingen te realiseren, maar om communicatieve processen te verbeteren en aan te moedigen. De nieuwe preventiestaat speelt een actieve rol bij het tot stand brengen en in stand houden van informatiestromen, het stimuleren van competenties van burgers en informele netwerken. Bij beleidsimplementatie kan volgens Korthals meer gebruikgemaakt worden van communicatieve processen, door mensen niet bij voorbaat als strategische, op winst beluste actoren te benaderen, maar te zien als verantwoordelijke actoren, die waarden-rationeel kunnen handelen. Dit is te gemakkelijk. De auteur zou Habermas beter eens herlezen (afkraken is gemakkelijker en levert bovendien kopij op).

Alleen het eerste deel van dit boek (een bewerking van Korthals’ controversiële inaugurale rede aan de Landbouwniversiteit Wageningen als hoogleraar milieufilosofie), de aanval op de ecotechnocraten, is echt boeiend. Het thema van de sociale en de culturele tekorten in het duurzaamheidsideaal is uitermate belangrijk. Het pleidooi voor de preventiestaat is daarentegen een slag in het water. Het boek, waarin anders een aantal belangwekkende zaken staan te lezen (en die men niet overal tegenkomt), gaat zo de mist in. Ook de uitval naar wat

Korthals, in navolging van Mulisch, de filosofologen noemt (wat met de slechte smaak van geleerde mensen?), keert zich tegen de auteur zelf. Ook dat is jammer, want de filosofologen verdienen een trap. Korthals ergert zich blauw aan de neiging van filosofen om in het denken van Descartes en Bacon het decisieve keerpunt naar de moderne tijd te zien. Wat daar inhoudelijk mee mis is, verneemt de lezer echter niet. Korthals houdt (gemakshalve?) gewoon geen rekening met het feit dat ook bij de filosoof waarop hij deels zijn vertoog baseert, Stephen Toulmin (in *Cosmopolis*), het denken van Descartes als cesuur fungeert. Staat overigens in *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch precies niet ene Bacon centraal bij het schetsen van hedendaagse ontwikkelingen? Korthals had misschien geen tijd om dat te zien. Dat is het probleem met dit boek: van de verscheidene interessante en controversiële thema's wordt er uiteindelijk geen enkel grondig uitgewerkt. Misschien moet maar eens iemand die van Willem Frederik Hermans houdt een boek schrijven over milieufilosofie.

William Denayer

Hans Achterhuis, *Natuur tussen mythe en techniek*, Baam: Ambo, 1995.

Michiel Korthals, *Duurzaamheid en democratie. Sociaal-filosofische beschouwingen over milieubeleid, wetenschap en technologie*, Amsterdam: Boom, 1995.

¹ Zie Bijker W.E. (e.a.): *The social construction of technological systems. New directions in the sociology and history of technology*, MIT, Cambridge MA, 1993; Bijker W.E., Law J.: *Shaping technology/Building society. Studies in sociotechnical change*, MIT, Cambridge, MA, 1992.

² Cfr. "Underlying much of the energy debate is a tacit, implicit divergence on what the energy problem 'really' is. Public discourse suffers because our society has mechanisms only for resolving conflicting interests, not conflicting views of reality, so we seldom notice that these perceptions differ markedly (Lovins in Schwarz M. & Thompson M.: *Dived we stand. Redefining politics, technology and social choice*, Harvester Wheatsleaf, New York, 1990 op. cit. p. 30).

³ Zo berekenden de Nederlandse Milieudefensie-ecotechnocraten heel precies en op basis van objectieve gegevens dat de milieugebruiksruimte voor de Nederlander thans 80 liter water per dag, 30 gram vlees en 0,4 kubieke meter hout bedraagt (tandenstokers?).

⁴ Zie Ulrich Beck: *Ecological politics in an age of risk*, Polity Press, Cambridge, 1995.

